



ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
Х. С. СУЛАЙМОНОВ НОМИДАГИ
ҚУЛЕЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

ШАРҚ КЛАССИКЛАРИ МЕРОСИДАН

АБУ АЛИ ИБН СИНО

ШЕЪРЛАР

52504

ВА

ТИББИЙ ДОСТОН

Тузувчи Абдусодиқ Ирисов

Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриети
Тошкент — 1981

Редколлегия: Жабборов Ж. Ж., Ҷаюмов А. П., Пармузин Б. С., Расулов Х. Р., Рустамов А. Р., Шоғуломов И. Ш., Шомуҳамедов Ш. М., Муҳторова Ҳ., Абдурахмонов Ф. А.

Кулингиздаги ушбу китобчада Урта Осиёнинг буюк алломаси, энциклопедист олими, файласуфи ва шоири Абу Али ибн Синонинг шеърлари ҳамда тиббий соҳасида битган шеърини дostonи берилган. Китобчада, асосан, алломанинг ранг-баранг рубоий, ғазал ва қитъалари ҳамда унинг соғлиқни сақлаш масалаларига бағишланган сатрлари келтирилган. Бунда одам уз саломатлигини сақлаш учун кундалик ҳаётда нималарга эътибор бериши зарурлиги, даволаш тартиб-қоидалари, дори-дармонларни қўллаш, зарурий амалиётлар утказиши каби қатор масалалар буйича аллома Ибн Сино назм билан битган маслаҳат ва насиҳатлари келтирилган. Унда Ибн Синонинг уз тилидан ёзиб олинган нодир таржимаи ҳоли ҳамда унинг шогирди ал-Жузжонийнинг устози ҳақида битган хотиралари ҳам берилган. Китобча классик масъалага қизиққан кенг китобхонлар оmmasига мулжалланган

Муҳаррир Ботирбек Ҳасанов

НАЗМЛАРДА УГИТЛАР

Ибн Сино ўзининг адабий ижоди бўсағасида араб адабиётини яхши ўрганди, араб классик адабиёти намуналаридан ёд олди, ҳатто дастлаб майда лирик шеърлар битган бўлса, кўп ўтмай табобатни яхши ўргангач, бу йўлда дostonлар яратишга киришди. Бу билан олим халқ ўртасида табобатни кенгроқ тарғиб қилмоқчи бўлди. Чунки шеър халқ орасида маҳбуб, уни ҳамма ўқийди, ёд олади; шеър қўлдан-қўлга ўтади, юртма-юрт, ўлкама-ўлка кезади. Абу Райҳон Берунийнинг ёзишчи, қадимги ҳиндларда илмий асарларнинг деярлик барчаси фақат шеърий усулда бўлган, шундай ёзилган тақдирдагина бу асар китобхонларга мақбул бўлган, ўқилган, китоб билан бирга унда битилган илм ҳам боқий қолган, шеърий шаклда ёзилмаганини ўқишга ҳечким рағбат қилмаган. Чунки шеърий ёзилган китоб ёдлашга осон бўлган. Ундан бирор парча тушиб ҳам қолмаган. Бордики тушиб қолгудай бўлса, у дарҳол сезилган. Шарҳда бундай ҳолларни кўплаб учратамиз. Чунки, араб тили грамматикасининг шеърий йўл билан ёзилганлари анчагина бўлган, улар қадимда мадрасаларда ўқитилган ҳам.

Бу борада Ибн Синонинг табобат мавзуйига оид бир неча назмий асарлар ёзганини кўраимиз. У бундай асарларини арузнинг ражаз вазнида ёзганлиги жиҳатидан уларни уржузалар деб атаган. Шу тариқа Ибн Сино ижодида назм билан ёзилган бир неча уржузалар — дostonлар юзага келган:

1. Соғлиқни сақлаш — гигиена ҳақида уржуза;
2. Йилнинг тўрт фасллари ҳақида уржуза;
3. Анатомия ҳақида уржуза;
4. Гиппократ васиятлари ҳақида уржуза;
5. Тажрибадан ўтган амалиётлар ҳақида уржуза;
6. Тиббий насихатлар ҳақида уржуза;
7. Алоқа ҳақида уржуза;
8. Табобат ҳақида уржуза.

Мана бу асарлар номларидан кўринишича, Ибн Сино табобатга оид 8 та дoston ёзган. Буларнинг кўп қисми қўлёзма ҳолида, дунёнинг Шарқ обидалари сақланадиган маданият марказларида мавжуд бўлиб, улардан биттасигина — «Тиббий дoston»и Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг китоб фондида мавжуд.

Бу асарларга кўра мулоҳаза юритсак, шу нарса бизга аён бўладики, аллома Ибн Сино тиббий билимлар тарқатувчи ажойиб маърифатчи бўлган. У халқ орасида табобатни илмий асарлар билангина эмас, балки уларни бадийлаштириб, турли бадий бўёқлар воситаси билан ёймоқчи бўлган.

Ибн Сино мантиққа оид унлаб асарлар ёзиб, бу соҳада ҳам у ражаз вазнида уржуза битган. Бу дoston 600 сатрга яқин шеърдан иборат. Аллома бу дostonини ҳам, бошқа дostonлари қатори йигитлик чоғида, шеърятга қизиқиб кетган кезларида араб тилида ижод қилган. Бу билан унинг ёзган уржу-

заларининг сони 9 тага етган. Булардан ташқари, Ибн Синодан кўп адабий асарлар қолган. Лекин унинг ижодий маҳсулидан бир қисмигина, шеърӣ таълифларидан баъзи парчаларгина сақланиб қолган, холос. Аммо дostonларининг баъзилари бизнинг давримизгача етиб келган. Ана шундай дostonлардан бири «Тиббий дostonи»дир. Бу дoston муаллифнинг бу хил ёзган уржuzаларининг энг каттаси ва машҳуридир.

«Тиббий дoston»нинг қўлёмалари дунёнинг кўп мамлакатларида мавжуд, унинг 1956 йилги Париж нашрида бу назмий асар қисқача насрий муқадди-ма билан бошланади. Қўлёмма назарий ва амалий қисмларга бўлинади, 170 та катта-кичик сарлавҳалардан иборат. Асар 1326 байтдан, Тошкент нусхаси эса 1322 байтдан иборат. Унда муаллиф табобатнинг барча масалаларини қамраб олишга ҳаракат қилган.

Ибн Сино айниқса соғлиқни сақлаш туғрисида, об-ҳаво, шароит ва мижозга қараб овқат тановул қилиш борасида анчагина фикрларни баён қилган. Ҳозирги кунда ҳам аҳамиятга молик бўлган бадан-тарбия — риёзат ҳақида Ибн Сино бундай деб ёзади:

Билсанг риёзат турлари неча-неча,
Шарофатли бўлур агар у уртача.
Ҳозир этур жисмингни у гизо учун,
Гўдакларни йўллар нашъу намо учун.
Ошса риёзат ҳаддидан хориш бўлур,
Руҳинг тушиб, тинканг қуриб, ҳар иш бўлур.
Риёзатсиз ётишдан кўп топма роҳат,
Бу роҳатдан тополмассан ҳеч манфаат.

Ибн Синонинг бу сатрларини шарҳлаб ўтиришга ҳеч зарурат ҳам йўқ, бу байтларда муаллифнинг нима демоқчи бўлгани ўз-ўзидан аён-дир. Ёки

бўлмаса асардаги бошқа бир ўғитни олиб кўрайлик. Ибн Сино бу асарида ҳам, кейинчалик «Тиб қонунлари»да ҳам соғлиқни сақлаш қоидаларига катта эътибор беради. Масалан, овқат, одатда, кўп чайнаш билан ҳазм қилишга тайёрланади. Бордию ошалган таом, чунончи эт кўп чайналсаю, лекин уни тишингиз керагича майдалай олмаса, тўғрироғи майдалашга унинг қурби етмаса, Ибн Сино ундай этни ташлаш керак, ютиш керак эмас, демоқчи бўлади.

Модомики, овқатни майдалашга тишлар ожизлик қилдими ундай таом ошқозонга ҳам оғирлик қилиб, бора-бора уни бузади, демоқчи бўлади. Шу фикрларни у мана бу байтларда баён этади:

Ҳазм истасанг, шошмай егил, ё майдалаб,
Муддатни чуз, чайнаб егил кўп марталаб.
Оғир ўлса чайнамоқлик гар тиш била,
Андин оғир ҳазми анинг ютиш била.

Ибн Сино бу фикрни бошқа бир шеърида ҳам такрорлайди. У ўша байтларида шундай насиҳат қилади:

Еган бўлсанг таоминг, ҳазм бўлмасдан олдин,
Яна устига устак емоққа йўқ зарурат.
Чайнашда тишлар ожиз бўлган таомни ютма,
Таомнинг энг ёмони бу, қоринга бўлгай офат.

Ёки, масалан, унинг ичкиликни кўп истеъмол қилганларга қарата айтган мана бу сатрларини олайлик:

Дастурхонда тўкин бўлса ҳам қанчалик,
Ичаверма, ҳирс қўйиб то буккунчалик.

Ёки мана бу сатрларни олайлик:

Одат қилиб ҳар кун ичиш — бир бедаво,
Гар оч қорин эса ичмак бўлмас раво.
Еган бўлсанг енгил, латиф, хуш бир таом,

Ёки аччиқ, уткир бўлса ичма, тамом,
Доим ичиб, маст бўлишдан бўлгин йироқ,
Ичмакка куп қасд айласанг, ойда бир боқ.

Ибн Сино бу асарида ёзда ёки қишда сафарда бўлувчилар тадбири, болалар ва қари кишилар тарбияси ҳақида ҳам қимматли фикрларни ўртага ташлайди. У бола ҳақида шуларни баён этади:

Болага ~~дўқ~~ қилма, ёмон бўлма, қўпол,
Уйқу қочар, қўрқар, ахир бўлар баттол.

Қариларга эътибор бериш, улар парвариши ҳақида қуйидаги мисраларни мисол келтиришимиз мумкин:

Қари бели кучи нурад, нимжон бўлур,
Аҳволида ҳар кун бирор нуқсон бўлур.
Кучли емиш бергил, бироқ кам-кам қилиб,
Ҳазми огирликдан хотирни жам қилиб.

Ибн Сино ўз достонида турли касалликларни тузатишдан кўра, унинг олдини олиш масаласини илгари суради, бу эса унинг назарида ҳам, ҳозир ҳам муҳим. Шу сабабдан бу асарни соғлиқни сақлаш гимни десак ҳам бўлади, чунки муаллиф унда инсонларда юз бериши мумкин бўлган иллатларни йўқ қилиш, соғ-саломат, бардам бўлиш кайфиятларини куйлайди. Шу жиҳатдан ҳам биз аминизки, буюк донишманд, олим Абу Али ибн Синонинг бу тиббий ўғитлари инсоният тарихи олдида ўзининг олийжаноб бурчини бажариб келди ва келажакда ҳам бажаради.

Ҳурматли ўқувчилар диққатига ҳавола қилинган ушбу китоб аллома Абу Али ибн Синонинг шеърӣ меросига бағишланган. Бунда то шу маҳалга-

ча қайта-қайта чоп этилиб, унинг мухлислари қўлидан тушмай келган лирикасидан намуналар берилди. Буюк даҳо эгаси бўлган Ибн Сино рубойлари, ғазал ва байтлари ҳали ҳам сеvimли, жозибали, одамларга завқ-шавқ бағишлайди, нафосат, тўғриликка йўллайди, эзгу ният, олижаноб орзуларга чорлайди. Ибн Сино ҳаётига келганда бу ҳақда ҳурматли китобхонларда тасаввур ҳосил қилиш мақсадида бу ерда аллома тилидан ёзиб олинган таржимаи ҳолни келтирдик. Бу таржимаи ҳолни унинг садоқатли шогирди ва дўсти Абу Убайд Абдулвоҳид ал-Жузжоний ёзиб олган эди. Абу Убайд ал-Жузжоний қарийб йигирма беш йил давомида Абу Али ибн Сино хизматида бўлган эди. Ибн Сино ўлкама-ўлка кезганларида, унинг сафарларида ҳам бирга бўлган, ҳатто унинг вафоти чоғида ҳам устоди ёнида бўлган эди. Ана шу боисдан ҳам ал-Жузжонийнинг Ибн Сино ҳақида ёзган эсдаликлари бу борада жуда ҳам қимматлидир. Чунки Ибн Синодан кейин бу ҳақда қалам тебратганлар шу манбаларга суяниб иш кўрганлар. Бу ерда келтирилган тиббий дoston эса бирмунча қисқартирилиб берилди, ҳажми жиҳатдан у дostonнинг тўртдан уч қисмини ташкил этади. Унинг доривор ўсимликлар, баъзи мулоҳаза талаб байт ва сатрлари, айрим боблар изоҳга серэхтиёж уринлари қисқартирилиб қолдирилди. Байтларда учраган тушунилмаган сўзлар ёки баъзи қийин иборалар алифбо тартибида луғатларда изоҳланди, ўзига қийин туюлган сўз ва иборалар, изоҳларни китобхон ўз қисмидан ахтариб топиб олиши мумкин.

Абдусодиқ ИРИСОВ.

Ибн Сино
таржимаи ҳоли

ИБН СИНО
ЎЗИ ҲАҚИДА

АБУ АЛИ ИБН СИНОНИНГ ЎЗ ТИЛИДАН ЕЗИБ ОЛИНГАН ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

«Отам асли балхлик¹ эди. Нуҳ Ибн Мансур² замонида у ердан Бухорога кўчиб келади ва у даврда Бухоро атрофидаги Хурмайсан³ деган қишлоқда маъмурий ишларга бошчилик қилган. [Хурмайсан] Бухоронинг энг йирик қишлоқларидан саналар эди. Унинг яқинида Афшана деган бир қишлоқ ҳам бор. Отам ўша қишлоқдан онамга уйланиб, шу ерда туриб қолади. Мен шу ерда туғилганман, кейин укам⁴ туғилди»

Сўнгра биз Бухорога кўчиб келдик. Мени қуръон ва адаб [илмларини]⁵ ўқитадиган муаллимларга топширдилар. Ёшим ўнга тўлганда мен қуръонни ва адаб [илмларидан] кўпини ўзлаштириб олган эдим, ҳатто одамлар менга ажабланадиган ҳам бўлди. Отам мисрликлар даъватини қабул қилганлар

¹ Балх — ҳозирги Афғонистоннинг шимолидаги шаҳар. Термиз шаҳаридан 70—80 км нарида.

² Нуҳ ибн Мансур (976—997) — сомонийлар амири. Ибн Сино *Мабоҳис нафсония* («Нафсоний баҳслар») деган илк фалсафий асарини шу амирга бағишлаган. Бу асар *Ҳадият ар-раис*. («ар-Раис совғаси») деган ном билан ҳам машҳур бўлган. Амир вафот этган йилга эътибор берилса Ибн Сино бу асарини ёзганида ҳали 17 га тўлмаган бўлиб чиқади.

³ Ҳозирги Ромитон.

⁴ Укасининг оти Маҳмуд бўлган.

⁵ Адаб илмлари деганда тил қоидалари, баён, маоний, аруз ва қофия тушунилади — ред.

дан бўлиб, исмоилийлардан ҳисобланарди ва уларнинг нафс [жон] ва ақл ҳақидаги гапларини ва тушунчаларини эшитиб юрардим, укам ҳам шундай қиларди. Кўпинча улар бу хусусда ўзаро суҳбатлашиб ўтиришганда мен уларнинг гапларини эшитиб, нима ҳақда гапираётганларини тушуниб юрар эдим, лекин кўнглим буни қабул этмас эди. Улар мени ҳам [ўз таълимотларига] даъват қила бошладилар. Улар фалсафа, ҳандаса (геометрия) ва ҳинд ҳисоби ҳақида кўп гаплашар эдилар.

[Отам] мени ҳинд ҳисобини биладиган бир резаворфурушга юбора бошлади, мен ундан [ҳинд ҳисобини] ўргандим. Кейин Бухорога Абу Абдуллоҳ Нотилий келиб қолди, у кишининг файласуфлик даъвоси бор эди. Менга таълим беради, деган умидда отам у кишини уйимизга кўчириб келди. Унинг келишидан олдин ҳам мен фиқҳ¹ билан шуғулланиб, бу хусусда Исмоил Зоҳид деган кишининг ҳузурига қатнаб юрар эдим.

Шу билан мен талаб қилиш йўлларини ва жавоб берувчига эътироз билдириш усулларини, уларда жорий бўлган йўсинда билиб олиб, бу соҳани энг яхши биладиганлардан бўлиб қолган эдим.

Кейин Нотилийдан «Исоғужу»² китобини ўргана бошладим. У менга, жинснинг таърифи ҳақида гапириб, «Жинс нима?» деб сўралганда, «турли навлардан иборат кўп нарсаларга жинс деб айтилади», деб жавоб берилади деганида, мен унга шундай таъриф бердимки, ундай гапларни [Нотилий] ҳали эшитмаган экан. У мендан жуда ҳайратга

¹ Фиқҳ — ислом ҳуқуқшунослиги.

² Исоғужу — Исагоги — мантиқ фанига кириш; бу ерда Парфирийнинг шу номли асари назарда тутилади.

тушди, отамга мени илмдан бошқа нарса билан шу-
гуллантирмасликни уқтирди.

У менга қайси масала ҳақида гапирмасин, мен
бу масалани ундан кўра дурустроқ тасаввур қилар-
дим. Ниҳоят мен мантиқнинг оддий масалаларини
у кишида ўқидим, лекин мантиқнинг нозик томон-
ларидан у беҳабар экан.

Шундай қилиб [мантиққа оид] китобларни ўзим-
ча ўқишга киришдим, уларга битилган шарҳларни
мутолаа қила бошладим ва ниҳоят, мантиқ илми-
ни пухта билиб олдим.

Уқлидус¹ китоби ҳам шундай бўлди; унинг бош
қисмидан беш ё олти теоремаларини унинг олди-
да ўқидим. Ундан кейин китобнинг қолган қисми-
даги [масалаларни] ўзимча ечишга киришдим. Сўнг-
ра «ал-Мажистий»²га ўтдим. Унинг муқаддимасини
ўқиб бўлиб, ҳандасий шакллариغا етганимда Ноти-
лий менга шундай деди:

«Энди уни сен ўзинг ўқиб, ўзингча ечишга ҳа-
ракат қилавер, кейин менга айтиб берасан, мен
сенга тўғри ё нотўғрилигини кўрсатаман».

У киши бу китобдан дурустроқ хабардор эмас
экан. Мен бу китобни ўзимча ўзлаштиришга ки-
ришдим. У кишига қанчадан-қанча шаклларни ту-
шунтириб берардим, шунга қадар у буларни билмас
экан.

Кейин Нотилий мени қолдириб, Гурганч томон-
га жўнаб кетди. Мен эса «Фусус»³ китобини, та-

¹ Уқлидус — Эвклид — эрализгача 355—315 йилларда
яшаган қадимги юнон математиги.

² Ал-Мажистий — қадимги юнон астрономи Птолемей-
нинг (II аср) «Алмагест» асари.

³ ал-Фусус — бу ерда файласуф Форобийнинг «Фусус
ал-ҳақам» («Фалсафанинг қимматбаҳо тошлари») номли
асари ҳақида гап борапти.

бинёт ва илоҳиётга оид шарҳларни ўрганиш билан шуғулландим.

Мен учун илм эшиклари очила бошлади. Кейин тиб илми билан шуғулланишга майл этдим ва унга оид китобларни ўқишга тушдим. Тиб илми қийин илмлардан эмас, шу сабабли қисқа муддат ичида бу [фанда жуда] илғорлаб кетдим, энди ҳатто билимдон табиблар ҳам келиб, ҳузуримда тиб илмидан дарс оладиган бўдилар. Беморларни ҳам кўриб турардим ва [шу йўсинда] орттирган тажрибаларим натижасида муолажа эшиклари менга шу қадар [кенг] очилиб кетдики, уни таърифлаб бериш қийин.

Шу билан бирга/ баъзан фикҳни ўрганишда ҳам давом этар эдим ва шу хусусдаги мунозараларда иштирок этиб турардим. Бу вақтда мен ўн олти ёшда эдим, Кейин яна бир ярим йил илм ва мутолаага берилдим, мантиқ ва фалсафанинг ҳамма қисмларини қайтадан ўқиб чиқдим. Уша кезларда мен бирор кечанинг ҳам охиригача ухламас, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим. [Мантиққа оид] равшан ва аниқ бир қанча [қоидаларни] жамладим. Ҳар бир ҳужжатни текшираётганимда бир қанча қиёсий муқаддималарни исбот қилиб, уларни шу равшан [қоидалар] нуқтаи назаридан тартибга солардим. Кейин у муқаддималарнинг шартларини назарга олиб, улардан чиқадиган хулосага қарардим. Ниҳоят, бу масалада ҳамма нарсанинг асл-моҳияти менга аён бўлиб қоларди.

Агар бирон масаладан бошим қотиб, қиёсда ўртача таърифни топа олмасам, жоме масжидга борардим ва намоз ўқиб, яратувчига ёлборардим, натижада қоронғу нарсалар менга ойдинлашар, мушкуллар осон бўлар эди.

Кечалари эса уйимга қайтиб келардим-да, ол-

димга чироқни қўйиб олиб, фақат ўқиш ва ёзиш билан банд бўлардим. Мабодо уйқу босса ёки ўзимни ҳорғин сезсам, қувватни қайтариш учун бир қадаҳ шароб ичиб, кейин яна ўқишга тушардим. Агар бироз уйқуга кетсам, тушимда ўша ўнгимдаги масалаларни кўрардим ва кўп масалалар тушимда аён бўларди. Ана шу зайдда ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим ва улардан инсон имконияти даражасида хабардор бўлдим. Ўша вақтларда билганларим, ҳозир билганларимчалик эди; бугунги кунгача [билишимга] бирон нарса қўшилмади.

Шу йўсинда мантиқ, табиёт ва риёзий илмларни пухта ўрганиб олдим, кейин илоҳиётга ўтиб «Мо баъда ат-табиа»¹ни ўқишга киришдим. Лекин унда нималар дейилганини тушунолмасдим ва китоб ёзган кишининг мақсади мен учун қоронғу эди. Ҳатто уни қирқ бор қайта ўқидим ва у менга ёд бўлиб кетди, лекин шунда ҳам мен [китобни] ва унинг мақсадларини тушуна олмасдим. Ниҳоят, умидимни узиб, бу тушуниб бўлмайдиган китоб, дедим.

Аммо кунлардан бир кун аср вақтида китобфурушларнинг олдига бориб қолдим. Унда бир даллол муқоваланган китобни қўлида тутганича уни мақтарди. Уни менга ҳам кўрсатди. Мен бу илмдан фойда йўқ, деган хаёлда унга қиё боққим ҳам келмай, рад қилдим. Даллол менга: «Бу китобни сотиб ол, нархи арзон — уч дирҳамга бераман, эгаси пулга муҳтож», деди. Мен китобни сотиб олдим. Қарасам, бу Абу Наср Форобийнинг ўша «Мо баъда ат-табиа» китоби мақсадлари ҳақида ёзган асари экан. Уйга қайтиб, тезда уни ўқишга киришдим. Китоб дилимда ёд бўлиб қолгани сабабли унинг

¹ Бу ерда Аристотелнинг «Метафизика» китоби назарда тутиляпти.

мақсадлари менга дарҳол аён бўлди. Бундан жуда хурсанд бўлиб кетдим ва тангри таолога шукр айтиб, ўша куннинг эртасигаёқ камбағалларга анча нарса садақа қилдим.

Бу вақтда Бухоронинг подшоҳи Нуҳ ибн Мансур эди. Иттифоқо у бир касалликка дучор бўлиб, табиблар у ҳақда бир фикрга келиша олмадилар. Кўп ўқийдиганлигим туфайли, номим улар ўртасида машҳур бўлиб қолган эди. Подшоҳ ҳузурда менинг ҳақимда гапириб, ундан мени чақиртиришни сўрашибди. Мен бориб [табиблар билан] биргаликда [шоҳни] даволашда иштирок этдим ва шу орқали унга танилдим.

Бир куни шоҳдан кутубхонасига киришга ва у ердаги тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат сўрадим. Шоҳ менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари турар, китоблар эса уст-ма-уст тахлаб қўйилган эди. Хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари, бошқасида фақҳга оид [асарлар] турарди. Шу тартибда ҳар бир хонада маълум бир фанга оид китоблар [тупланган эди]. Кейин биздан олдин ўтган олимлар китоблари рўйхатини ўқиб чиқдим ва ундан керакларини талаб қилдим. У ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик ҳатто уларнинг номларини ҳам эшитмаган бўлса керак. Ўзим ҳам уларни бундан аввал кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам учратмадим. Ўша китобларни ўқиб, улардан баҳраманд бўлдим. Шу билан ҳар бир муаллифнинг илмдаги даражасини билиб олдим.

Ёшим ўн саккизга борганда бу илмларнинг ҳаммасини эгаллаб бўлган эдим. Ўша кезларда илмни кўпроқ ёдда сақлаб қолар эдим, ҳозир эса илмим

кўпроқ етилган, аммо билим — битта ва ўшандан бери менда янги бир нарса қўшилгани йўқ.

Абулҳасан ал-Арузий деган бир қўшним бор эди. У мендан бу илмларнинг ҳаммасини ўз ичига оладиган бир китоб ёзиб беришимни сўраган эди. Мен унга «ал-Мажмуъ» (Тўплам)ни тузиб бердим, китобнинг отини ҳам шундай, «Тўплам» деб қўйдим. Унга риёзиётдан бошқа барча илмларни киритдим. Ушанда йигирма бир ёшда эдим.

Яна бир Хоразмда туғилган Абу Бакр ал-Барақий деган қўшним ҳам бор эди, у киши табиатан фақиҳ бўлиб, фиқҳ, тафсир ва зоҳидликда ягона ва шу илмларга мойиллиги бор эди. Шу киши мендан китобларга шарҳ ёзиб беришимни сўради. Мен унга йигирма жилдча келадиган «ал-Ҳосил ва ал-маҳсул» деган китоб ёзиб бердим. Бундан ташқари, унга ахлоққа оид яна бир китоб ёзиб бердим, номини «Китоб ул-бирр ва-л-исм» («Саховат ва жиноят ҳақида китоб») деб қўйдим. Бу икки китоб ундан бошқа ҳеч кимда йўқ, чунки у киши улардан нусха кўчириб олиш учун ҳеч кимга бермаган.

Бу орада отам вафот этиб¹, аҳволимда ўзгариш юз берди; султон ҳузуридаги вазифалардан бирини ўз зиммамга олдим. Кейин зарурат юзасидан ² Гурганж хорони тарк қилишга, Гурганж² томонга кўчишимга тўғри келди. У ерда илмларни севувчи Абу-Хусайн ас-Саҳлий вазир эди. У ернинг амири ҳузурига бордим, амир Али ибн Маъмун³ эди. Мен

¹ Ибн Сино отаси 1002 йили вафот этади, бу вақтда Абу Али 22 ёшда эди.

² Гурганж — Хоразм ўлкасининг қадимги поштакти, ҳозирги Кўҳна Урганчдан жануброқда жойлашган эди — ред.

³ Али ибн Маъмун — 997—1009 йилларда ҳукмронлик қилган Хоразм шоҳи.

пайтда эгнимга тайласон¹ ва тахтаулханакли² фақиҳлар кийимини кийиб олган эдим. Мен учун менга ўхшаганларга етадиган миқдорда ойлик тайин қилишди. Ундан кейин зарурат Нисога³ кўчишимга мажбур қилди. Сўнг ундан Абивардга⁴, ундан Тусга, ундан Шиққонга, ундан Саманқонга, ундан Хуросон чегарасидаги Жожурмга⁵, ундан Журжонга [кўчдим]; мақсадим Амир Қобуснинг⁶ ҳузурига бориш эди. Шу пайтда Қобусни тутиб, қалъалардан бирига қамаб қўйишди ва у ўша ерда ўлди. Сўнгра Деҳистонга кетдим, у ерда қаттиқ касал бўлиб қолдим. Яна Журжонга қайтиб келдим ва у ерда менга Абу Убайд ал-Жузжоний келиб қўшилди. Шу кезларда ўз ҳолимни ифодалайдиган бир қасида ёздим, унда мана шу байт ҳам бор эди:

Мен улуг бўлганимда кенг шаҳар ҳам сиғдиролмай қолди, Қимматим ошганида харидорсиз қолдим».

1 Тайласон — бир учи кифтга, бошқа учи кўкракка ташланиб юриладиган ўрама — ридо, кенг шарф.

2 Тахтаулханак (сўзма-сўз — энгак ости) — салланинг бир учини энгак-томоқдан ўтказиб ўраш усули.

3 Ҳозирги Туркменистондаги қадимий шаҳар номи.

4 Абивард — баъзан Вивард деб ҳам учрайди, Жанубий Туркменистонда жойлашган шаҳар.

5 Тус, Шиққон, Саманқон, Жожурм — Хуросондаги шаҳарлар номлари.

6 Шамсулмаоллий Қобус ибн Вушмагир (баъзи манбаларда Вашимгир) Журжон амири (976—1012).

**АЛ-ЖУЗЖОНИЙ
ИБН СИНО ҲАҚИДА**

ШАИХ АР-РАИСНИНГ ҲАМРОҲИ АБУ УБАИД АЛ-ЖУЗЖОНИЙ АЙТАДИ:

Шайхнинг ўз тили билан менга айтганлари мана шулардан иборат. Бундан буёғига унинг аҳволи ҳақида ўз кўзим билан кўрганларимни [келтираман].

Журжонда Абу Муҳаммад аш-Шерозий деган бир киши бор эди. Шу киши ўша илмларни яхши кўрар эди. Шайх учун ёнидан бир уй сотиб олиб, уни ўша ерга жойлаштирди. Мен ҳар куни [устознинг] олдига бориб турардим ва «ал-Мажистий» китобини¹ ўқирдим. Шунда мен у кишидан мантиқни айтиб турсангиз, деган эдим, у киши менга «ал-Мухтасар ал-авсат фи-л-мантиқ» («Ўртача қисқа мантиқ»²)ни айтиб турди, мен ёзиб олдим. Абу Муҳаммад аш-Шерозийга бўлса «Китоб ал-мабда ва ал-маод» («Нарсаларнинг бошланғичи ва аслига қайтиш китоби») ва «Китоб ал-арсод ал-куллия» («Умумий кузатиш китоби»)ни ёзиб берди. Шайх у ерда жуда кўп китоб тасниф этди, «ал-Қонун»нинг биринчи [китоби], «ал-Мажистийнинг қисқартмаси» ва кўп рисолалар шулар жумласидан. Ундан кейин ал-Жабал элида³ бошқа китобларини ёзди.

¹ Юқорида, 13 бетдаги 2-изоҳга қаранг.

² Бу ерда Ал-Жузжоний айтаётган китоб Аристотель мантиғининг қисқача хулосаси бўлса керак.

³ Жабал — ҳозирги Эроннинг ғарб қисмига жойлашган Ироқ-и Ажам (ёки форс Ироқи) — *ред.*

Мана бу унинг китоблари рўйхати:

1. Китоб ал-мажмуъ — бир жилд.
 2. Ал-Ҳосил ва ал-маҳсул — йигирма жилд.
 3. Ал-Ансоф — йигирма жилд.
 4. Ал-Бирр ва ал-исм — икки жилд.
 5. Аш-Шифо — ўн саккиз жилд.
 6. Ал-Қонун — ўн тўрт жилд.
 7. Ал-Арсод ал-куллия — бир жилд.
 8. Китоб ан-Нажот — уч жилд.
 9. Ал-Ҳидоя — бир жилд.
 10. Ал-Ишорот — бир жилд¹.
 11. Китоб ал-мухтасар ал-авсат — бир жилд².
 12. Ал-Алоий — бир жилд³.
 13. Ал-Қуланж — бир жилд.
 14. Лисон ал-араб — ўн жилд.
 15. Ал-Адвият ал-қалбия — бир жилд.
 16. ал-Муъжаз — бир жилд.
 17. Баъз ал-ҳикмат ал-машриқия — бир жилд.
 18. Баён завоҷ аж-жиҳа — бир жилд.
 19. Китоб ал-маод — бир жилд.
 20. Китоб ал-мабда ва ал-маод — бир жилд.
 21. Китоб ал-мубоҳасот — бир жилд.
- Мана булар Шайхнинг рисолаларидан⁴.
22. Ал-Қазо ва ал-қадар.
 23. Ал-Олат ар-расадия.
 24. Ғараз қотиғурпёс.

¹ Бу шайхнинг ҳозир ҳам мавжуд бўлган «ал-Ишорот ва ат-танбиҳот» деган асарининг ҳикмат қисми бўлса керак, чунки «ал-Ишорот»нинг мантиқ қисми қуйида алоҳида келган.

² Бу мантиққа оид бўлган «Ўртача қисқа мантиқ» асари бўлиши керак.

³ Бу Ибн Синонинг ҳозир «Донишнома» номи билан машҳур бўлган ва нашр этилган асаридир.

⁴ Рисолада одатда кичик бўлганлиги учун ҳажми кўрсатилмаган.

25. Ал-Мантиқ би аш-шеър.
 26. Ал-Қасоид фи-л-узмат ва-л-ҳикмат.
 27. Фи-ал-ҳуруф.
 28. Тааққуб ал-маводиъ ал-жадалия.
 29. Мухтасар Уқлидус.
 30. Мухтасар фи набз би-л-ажамия.
 31. Худуд.
 32. Ал-Ажром ас-самовия.
 33. Ал-Ишорот ила илм ал-мантиқ.
 34. Ақсом ал-ҳикма.
 35. Фи ан-ниҳоят ва-л-ло ниҳоят.
 36. Ал-Аҳд («Бурч» — буни Шайх ўзи учун ёзган).
 37. Ҳайй ибн Яқзон.
 38. Фи ан абъод ал-жисм ғайр зотия лаҳу.
 39. Хутаб.
 40. Ал-Калом фи-л-ҳиндибо.
 41. Фи аннаҳу ло яжузу ан якуна шайъ воҳид жавҳариян ва арадиян.
 42. Фи анна илм Зайд ғайр илм Амр.
 43. Расоил лаҳу ихвония ва султония (Ибн Синонинг ёр-биродарларга ва султонларга оид бўлган рисоалари).
 44. Масоил жарат байнаҳу ва байна баъда ал-фузало («Ибн Сино билан бошқа фозил кишилар ўртасида ўтган масалалар»).
 45. Китоб ал-ҳавоши ала ал-қонун.
 46. Китоб уюн ал-ҳикма.
 47. Китоб аш-шабака ва ат-тайр.
- Сунгра [Шайх] Райга кўчди ва Саййида ва унинг ўғли Маждуд-давла хизматига кирди. Улар Шайхнинг қимлигини унинг билан бирга етиб келган китоблардан билишди, негаки бу [китоблар] унинг қадр-қимматини кўрсатиб турар эдилар. Бу пайтларда Маждуд-давлани савдойи насали енгиб

қўйган эди, Шайх уни даволаш билан машғул бўлди. Уша ерда у «Китоб ал-маод»ни ёзди. Шайх у ерда то Шомсуддавланинг ҳузурига боришга отлангунича қолди, бу эса Ҳиллол ибн Бадр ибн Ҳасанвайх улдирилиб, Бағдод аскарлари чекинган вақт эди. Кейин юз берган баъзи бир сабаблар уни Қазвин томонга, у ердан эса Ҳамадон тарафга жўнашга ва Кадбонувайх ҳизматига киришга мажбур этди. Шунда иттифоқо Шайх аҳволдан хабар топган Шамсуддавла уни ўз ҳузурига чақиртирди, чунки бу пайтда у қуланж¹ касаллигига гирифтор бўлган эди. Шайх уни тангри таоло шифо бергунга қадар даволади, бунинг эвазига ундан кўпгина яхши совғалар олди ва қирқ кечаю қирқ кундуз унинг ҳузурига бўлиб, уйига қайтди. Шу тариқа Шайх амирнинг яқин кишиларидан бири бўлиб қолди. Сўнгра амир билан Аназ ўртасида уруш бошланиб, амир Қармисинга юриш бошлаганида Шайх уни кузатиб юрди. Амир эса енгилиб, Ҳамадон томон қайтди. Бу орада [Ибн Синодан] вазирликни қабул этишни илтимос қилдилар, у қабул қилди. Кейин унга қарши аскарлар исёни юз берди. Чунки улар [Шайхдан] ҳайиқар эдилар. Улар Шайхнинг уйига бостириб кириб, уни қўлга оладилар, мол-мулкни талаб, бор нарсаларни талон-торож қиладилар ва амирдан уни ўлдиришни талаб қиладилар. Лекин [амир ўлдиришга] кўнмай, уни давлат ишларидан четлатишга қарор қилади, шу билан ҳарбийларнинг талабини қондирмоқчи бўлади².

¹ Қуланж — йўғон ичакда бўладиган касаллик, колит — ред.

² Манбаларга қараганда, аскарларга маош тўлаш кечиктирилган. Бунга Ибн Сино айбдор деб ўйлашган, аскар бошлиқлари унга қарши исён кўтаришган. Якубовский, А. Ю., Ибн Сина, «Материалы научной сессии», Ташкент, 1953, с. 6.

Шу тариқа Шайх қирқ кун Абу Саъд ибн Дахдуқнинг уйида яшириниб ётди. Бу орада амир Шамсуддавланинг қуланж касали яна тутиб, у Шайхни топиб келишни сўради. Шайх амир ҳузурига келгач, амир ундан кўп узр сўради. Шундан сўнг у амирни даволашга киришди ва унинг қошида иззат ва ҳурматда яшай бошлади, сўнг вазирлик лавозими унга иккинчи бор қайтиб келди.

Кейин мен Шайхдан Аристотель китобларига шарҳ ёзиб беришни илтимос қилдим. Шунда у: «Бу ишга ҳозирча қўлим тегмайди, вақтим йўқ. Лекин, агар сен рози бўлсанг, шундай қиламан: мен у китобга бу илмлардан нимани тўғри деб ҳисобласам, ушалардан киритаманда, мухолифлар билан мунозара қилмайман ва уларнинг фикрларини рад ҳам қилиб ўлтирмайман».

Мен бунга рози бўлдим, Шайх «аш-Шифо» деб атаган китобнинг табиёт қисмини ёзишга киришди. Бу пайтда у «ал-Қонун»нинг биринчи китобини ёзиб тугатган эди.

Ҳар куни кечаси унинг уйида толиби илмлар йиғилар эдилар. Мен «аш-Шифо»дан ўқир эдим. Мендан бошқаси¹ навбати билан «ал-Қонун»ни ўқир эди. Булардан бўшаганимиздан кейин ҳар хил ашулачи ва созандалар келар ва шароб мажлиси керакли жиҳозлари билан муҳайё қилиниб, биз шулар билан машғул бўлардик. Шайх кундузлари амир хизмати билан банд бўлгани сабабли, дарсни кечалари берарди. Шу тариқа бир қанча вақтни ўтказдик.

¹ Заҳируддин ал-Байҳақийда, бу уринда, ал-Маъсумий бўлса навбати билан «Қонун»ни ўқир эди, Ибн Зайла бўлса навбати билан «ал-Ишорот»ни, Баҳманёр бўлса «ал-Ҳосил ва ал-маҳсул»ни ўқирди (62-бет), дейилган.

Кейин Шамсуддавла Торим томонга юриш бошлаб, уларнинг амири билан урушмоқчи бўлди. Лекин у ерга яқин қолганда амирнинг қуланжи яна тутиб қолди, бу гал унинг дарди жуда оғирлашган, касалига бошқа дардлар ҳам қўшилган эди. Чунки амир тартибсиз турмуш кечирар, Шайхнинг айтганларига қулоқ солмас эди. Амирнинг вафотидан қўрққан ҳарбийлар, уни тахтиравонга солиб, Ҳамадон томон қайтиб кетдилар, лекин амир йўлда, тахтиравонда вафот этди¹.

Кейин Шамсуддавланинг ўғлига қасамёд этиш маросими бўлди² ва ундан Шайхни вазир қилиб тайинлашни сўрадилар. Лекин [Шайх] бундан бош тортди ва Алоуддавлага яширинча хат ёзиб, унга хизмат қилиш истаги борлигини ва уни ўз яқинларига қўшишни илтимос қилди. Ушанда Шайх Абу Ғолиб ал-Аттор деган кишининг уйида яшириниб ётар эди. Мен ундан «аш-Шифо» китобини тугатиб беришни сўрадим. [Шайх] Абу Ғолибни чақириб ундан қоғоз ва сиёҳ келтиришни илтимос қилди. У киши сўраганларини келтириб бергач, Шайх саккиздан бир табақ [ўлчовли] қоғознинг қарийб йигирма жузвига ўз қўли билан масалаларнинг сарлавҳасини ёзиб чиқди. Мана шу ерда у барча масалаларнинг сарлавҳасини қоғозга тушириш билан икки кунни ўтказди, шунда у бирорта китобга ҳам қарамади, бирорта асл манбага ҳам мурожаат этмади, балки барчасини ёддан, ўз кўнглидан чиқариб ёзарди. Кейин Шайх шу [қоғоз] жузвларини олдига қўйганча [сарлавҳалари] ёзиб қўйилган ҳар бир масалага назар ташларди-да, уларга шарҳ ёзишга киришар эди. У ҳар куни эллик варақ ёзар, шу тари-

¹ Шамсуддавла 319/1021 да вафот этган.

² Унинг ўғли Самоуддавла 1021—1028 йиллар орасида ҳукм сурган.

қа «аш-Шифо» китобининг табиийёт ва илоҳиёт ҳақидаги қисмларини батамом ёзиб тугатди, фақат «ал-Ҳайвон» ва «ан-Набот» қисмларигина қолган эди. Яна [«аш-Шифо»нинг] мантиқ қисмини ҳам ёза бошлаган ва унинг бир бўлимини тугатган ҳам эди.

Шундан сўнг Тожулмулк¹ Шайхни Алоуддавла билан ёзишмада уни ёмонлай бошлади, ҳатто уни қидиришга тушди. [Шайхнинг] душманларидан бири [беркиниб турган жойини] кўрсатиб берди ва уни тутиб олиб, Фараджон деган қалъага қамадилар. Шу ерда у бир қасида ёзган эди, унда [мана бундай сатрлар ҳам бор эди]:

Кирмагим бунга аён, мисли ўзинг кўрган каби,
Лек бу ердан чиқмоғим шак-шубҳаю, амри махол.

[Шайх] бу қалъада тўрт ой қолиб кетди. Кейин Алоуддавла Ҳамадонга юриш қилиб, уни эгаллади. Тожулмулк эса қочиб, худди ўша қалъага бориб қолди. Бу орада Алоуддавла Ҳамадондан чиқиб кетган эди, шундан сўнг Тожулмулк ва Шамсуддавланинг ўғли Ҳамадонга қайтдилар ва Шайхни ҳам бирга олиб келдилар. Шайх ал-Алавий деган кишининг уйига жойлашди ва бу ерда «аш-Шифо» китобининг мантиқ қисмини тасниф қилиш билан шуғулланди. Қалъада эса «ал-Ҳидоя» ва «Ҳайй ибн Яқзон» ва «Китоб ал-қуланж» асарини ёзди. «Ал-Адвият ал-қалбия» асарини эса у Ҳамадонга кириб келаётган кезларида ёзган эди.

Шу тариқа бир қанча вақт ўтди ва шу фурсатда Тожулмулк [Шайхга] чиройли ваъдалар бериб турди. Сўнгра Шайх Исфаҳонга кетадиган бўлиб қолди ва яширинча шаҳардан чиқиб кетди. Ўшанда

¹ Амир Самоуддавланинг аёнларидан — ред.

мен, Шайхнинг укаси [Маҳмуд] ва икки хизматкор суфилар кийимида у билан биргаликда эдик. Исфаҳон дарвозаси олдидаги Табаронга йўлдаги кўп қийинчиликлар билан етиб келгач, бизни Шайхнинг дўстлари ва Алоуддавланинг яқинлари ва махсус кишилари кутиб олдилар. Улар Шайхга махсус кийим ва уловлар тортиқ қилдилар. Уни Қунигунбаз деган маҳаллада Абдуллоҳ ибн Бобий деган кишининг уйига жойлаштирдилар. Бу жойда зарур бўлган барча жиҳозлар ва палослар мавжуд эди. Кейин у Алоуддавла мажлисида иштирок этди ва у мажлисда ўзига муносиб иззат ва икромлар кўрди. Алоуддавла буйруғига биноан ҳар жума куни кечқурунлари унинг ҳузурда мунозара учун ҳар хил табақадаги олимларнинг йиғилиши одат тусига кирган эди. Шайх ҳам шулар жумласидан бўлиб, ҳеч қайси олим бирон илмда унга бас келолмасди.

Исфаҳонда Шайх «аш-Шифо» китобини тугатиш билан банд бўлди ва «Мантиқ» билан «ал-Мажистий»ни тамомлади. Бунгача эса Уқлидус [негизлари]нинг қисқартмасини ва арифметика ҳамда мусиқа ҳақидаги қисмини ёзиб тамомлаган эди. Бу ерда у математика [қисми]нинг ҳар бир китобига қўшимчалар киритди, чунки муаллиф бунга жуда катта эҳтиёж сезган эди.

Аmmo «ал-Мажистий»га келганда [шуни айтиш керакки], Шайх унга «ал-Мажистий»нинг охирида параллакс ҳақида унта теорема киритди ва астрономияга оид шундай нарсаларни киритдики, буни унгача ҳеч ким амалга оширолмаган эди. Уқлидус китоби билан ҳам шундай иш қилди, шу билан бирга, ҳисоб қисмига ҳам чиройли ўзига хос [нарсалар] киритди.

Мусиқа ҳақидаги қисмига эса ўзидан аввалгилар беҳабар бўлган кўпгина масалаларни қўшди.

Натижада Шайх «аш-Шифо» номи билан танилган китобининг «Китоб ан-набот» ва «ал-Ҳайвон» қисмидан ташқари барча қисмларни тугаллади.

Бу қисмларини эса Алоуддавла Собурхостга юриш қилган йили йўлда ёзди. Шу билан бирга, «ан-Нажот» китобини ҳам йўлда ёзиб тугатди. Шайх бу орада Алоуддавланинг ишончли ва хос кишиларидан бўлиб қолди ва бундай аҳвол то Алоуддавла Ҳамадонга юриш қилишга қарор қилиб йўлга отлангунга қадар давом этди. Шайх ҳам у билан бирга йўлга чиқди.

Бир куни кечаси Алоуддавла ҳузурида қадимги даврдаги кузатишлар асосида тузилган тақвим — календарь бўйича иш юритишнинг зарари ҳақида гап айланиб қолади. Амир Шайхга шу юлдузлар устида кузатишлар олиб боришни буюради ва бу иш учун зарур бўладиган маблағ ажратди. Шайх ҳам бу ишга киришиб кетди. Менга эса зарур асбоблар тайёрлаш ва уларни ясайдиган кишиларни ёллашни топширди. [Кузатиш вақтида] жуда кўп масалалар аён бўлди. Аммо сафарнинг кўплиги ва шу орқали туғилган тўсиқлар бу ишга зарар етказди.

Шайх Исфаҳонда «Китоб ал-Алоий» асарини ёзиб тугатди.

Шайхнинг ажойиб хислатларидан бири шу эдики, мен йигирма беш йил у билан бирга юриб ва унинг хизматида бўлиб қўлига тушган биронта ҳам янги китобни бошдан оёқ қараб [ўқиб] чиққаннинг кўрган эмасман. Аксинча, у китобнинг қийин жойлари ва мушкул масалаларинигина қарар ва шулар ҳақида китоб муаллифи нима демоқчи бўлганига диққат қилиб, унинг илмдаги мартабаси ва [масалаларни] тушуниш даражасини билиб олар эди.

Кунлардан бир куни Шайх амир ҳузурида ул-

тирар эди, шунда Абу Мансур ал-Жаббон ҳам бор эди. Тилга оид бир масала устида гап кетди ва Шайх бу ҳақда ўз мулоҳазасини айтди. Абу Мансур Шайхга ўгирилиб қаради-да, шундай дейди: «Ҳақиқатан ҳам сен файласуф ва ҳакимсен, лекин тил илмини [чуқур] ўқимагансан, шунинг учун сенинг бу ҳақдаги гапларинг қониқтирарли эмас».

Шайхга бу гап оғир ботди. Уч йил давомида у тилга оид китобларни мутолаа қилди. Хуросондан Абу Мансур ал-Азҳарийнинг¹ таснифларидан бўлмиш «Таҳзиб ал-луға» («Тилни тозалаш») китобини ҳам сўраттириб олди. Бу ерда Шайх тил билимида шундай юксак даражага эришдики, бу камдан-кам одамга муяссар бўларди. Ўша пайтда учта қасида ёзди ва буларда кам ишлатиладиган, нодир сўзларни ишлатди. Кейин яна учта китоб ёзди: буларнинг бирини Ибн ал-Амид² усулида, иккинчисини ас-Собий³ услубида, учинчисини эса ас-Соҳиб⁴ услубида яратди. Шайх бу китобларни муқовалашни ва жилдига эскирган тус беришни буюрди. Кейин шу тариқа муқоваланган китобни амирга бериб, уни Абу Мансур ал-Жаббонга кўрсатишни ва шундай дейишни илтимос қилди: «Биз бу китобни овга чиққан пайтимизда саҳродан топиб олдик. Буни кўриб ичида нима ёзилганини бизга айтиб бергин».

Абу Мансур [китобни] кўриб чиқди, лекин унда [ёзилганларнинг] кўпини тушуниш унга мушкул бўлди. Шунда Шайх унга қараб:

¹ Ал-Азҳарий (895—980)— йирик араб луғатшуносларидан.

² Вафоти 970.

³ Вафоти 994, ўз даврида стилист сифатида машҳур бўлганлардан.

⁴ Вафоти — 995 й. Бувайҳийларнинг Исфаҳон ва Райдаги ҳокимининг вазири, тилшунос.

«Бу китобдаги сен тушунолмаётган нарсалар лугат китобларнинг фалон жойида айтиб утилган», дейди ва Абу Мансурга тилга оид жуда кўп машҳур китобларни эслатдики, ўзи ўша қийин сўзларни шу китоблардан эслаб қолган эди. Абу Мансур ўшанда тил борасида унчалик пишиқ бўлмаган гапларни айтиб яхши қилмаган эди.

Энди Абу Мансур бу рисоалар Шайхнинг ўз таснифларидан эканини ва у буларни ўша кунги чеккан хижолатига жавобан ёзганини фаҳмлади. Шундан сўнг у гинани қўйиб, [Шайхдан] узр сўради. Кейин Абу Али тилга оид китоб ёзди ва уни «Лисон ал-араб» [«Араб тили»] деб атади. Тил ҳақида бундай китоб ёзилмаган эди. Лекин китоб Шайхнинг вафотигача ҳам оққа кўчирилмай қолиб кетди ва бирорта одам жазм қилиб уни тартибга ҳам келтирмади.

Шайх беморларни даволаш жараёнида кўп тажриба ҳосил қилди. Буларни «ал-Қонун» китобига киритмоқчи бўлди, ҳатто буларни бўлимларга ажратиб ҳам чиқди. Лекин булар «ал-Қонун» китоби ёзиб тугалланишидан олдин йўқолиб кетди. Ўшандай тажрибалардан бири мана бу эди:

Кунлардан бир куни [Шайхнинг] боши оғриб қолди; у эса модда мия пардасига тушмоқчи ва натижада унда шиш пайдо бўлиши хавфи туғилади деб ўйладида, кўп муз олиб келишни буюрди. [Музни] майдалаб латтага ўради ва у билан бошини ёпиб қўйди. То оғриган жой қувват топиб ўша моддани қабул қилмайдиган бўлгунча бу ишни давом эттирди ва натижада тузалди.

[Тажрибаларидан] яна бири:

Хоразмда сил касали билан оғриган бир аёлга шакардан қилинган гулқанддан бошқа дори тановул қилмасликни буюрди. Ҳатто у хотин бир неча

кун давомида юз мани [гулқанд] тановул қилди ва ниҳоят шифо топиб тузалиб кетди¹.

Шайх Журжонда «ал-Мухтасар ал-асғар фи-л-мантиқ» («Кичик қисқартирилган мантиқ») асарини ёзган бўлиб, уни кейинчалик «ан-Нажот»нинг бош қисмига қўйди. Бу китобнинг бир нусхаси Шерозда пайдо бўлиб, у ердаги илм аҳллари уни ўқиб чиққан ва ундаги баъзи масалалар ҳақида уларда шубҳа пайдо бўлган. Кейин улар [саволларини] бир даста қоғозга ёзишган; Шероз қозиси ҳам шулар жумласидан экан. У қоғозлардан мунозара илми билан машғул бўлган Иброҳим ибн Бобо ад-Дайламийнинг дўсти Абулқосим ал-Кирмонийга йўллаган. Унга яна Абулқосимга ёзилган хатни ҳам қўшган. Бу икки хатни [Исфаҳон томонга] кетаётган отлиқ қўлига тутқазиб, уларни Шайх Абу Алига топширишни ва ундан жавоб ёзиб беришни сўрашни уқтирган.

Ниҳоят, жазирама иссиқ куннинг қуёш оққан пайтида Абулқосим Шайх ҳузурига кириб келди ва унга хат ва [саволлар ёзилган] қоғозларни топширди. Шайх хатни ўқиб Абулқосимга қайтариб берди, [саволлар ёзилган] қоғозларни эса ўз олдига ёйиб қўйди. У ерда ҳозир бўлганлар ўзаро гаплашар, Шайх эса қоғозларга қараб ўлтирар эди. Сўнг-ра Абулқосим чиқиб кетди, Шайх менга оқ қоғоз келтиришни ва уни бир неча тўп қилиб, қирқиб қўйишни буюрди. Мен унга беш тўп қоғоз тайёрладим, уларнинг ҳар тўпи чорак фиръавний ҳажмидаги ўн варақдан иборат эди. Биз ҳуфтон номозини ўқидик. Шам келтирилди, Шайх шароб келтиришни буюрди, мени ва укасини ўтқазди ва шароб ичинглар,

¹ Бу ҳақда Ибн Сино «Қонун»да ҳам гапиради. «Қонун», III китоб, биринчи жилд, 503-бетига қаранг — ред.

داده زوج دیگر عیبی اندک مستمندان



وان تك النجوم في الاثر
تقضى على النفوس ما ابتلا
وان تك لتعود مثل ذلك
تقضى بكل صفة منها لك

تغية بحب البلاد

وما على فوق الجبال بلدة
فانه من اجل ذلك اورد
وان تك من غنى ربا
فاقضى فرمزا جباري نجر

تغية بحب الجبال

وان كمن منها لذي فرب
قضت له باطري في البوس
ودن كمن جنوب الجبال
قضت له بهر ويا الشمل
وهو كيشفان كمن بهر
وهو لطفان كمن شرقية

تغية بحب البحار

وللبحارضة ندر الحكم
فيما يقول به اهل العلم

تغية بحب الراج

وتحدث الراج في اهورا
خلقها كما تحت بالانوار

деб буюрди. Ўзи бўлса ҳалиги саволларга жавоб ёзишга киришди. У жавоб ёзар, ора-чора ичар, шу тариқа ярим кеча бўлди. Мен билан укасини уйқу босди ва бизларни кетишга буюрди. Саҳар пайти эшик тақиллади, [чиқиб] қарасам Шайхнинг юборган одами экан, мени чақиртириб юборибди. Кириб келсам, Шайх жойнамоз устида ўлтирар, олдида эса беш тўп қоғоз турар эди.

«Мана буларни олгин-да,— деди Шайх — Абулқосим ал-Кирмонийга жўнат. Унга шуни айтиб қўй, чопар йўлидан кечикмасин деб, саволларига шошилиш равишида жавоб ёздим».

Мен [жавобни] Абулқосимга олиб борганимда, у ниҳоятда таажжубда қолди, чопарни жўнатиб бу воқеадан уларни хабардор қилди. Бу ҳодиса халқ ўртасида бир тарихий воқеа бўлиб қолди.

Шайх юлдузлар устида кузатиш ишларини олиб борганда ўз даврига қадар бўлмаган асбоблар ихтиро қилди. Бу тўғрида у бир рисола ҳам ёзди. Мен бўлсам саккиз йил давомида кузатув ишлари билан банд бўлдим, бундан мақсадим Батлимуснинг ўз кузатишларида айтган гапларини аниқлаш эди. Менга бу масалаларнинг баъзилари аён бўлди.

Шайх «Китоб ал-ансоф» («Инсоф-китоби») деган асар ёзди. Султон Масъуд Исфаҳонга бостириб кирган куни¹ унинг аскарлари Шайхнинг уйини талон-торож қилди, бу китоб ҳам ўша ерда эди ва ундан асар ҳам қолмади.

Шайхнинг барча қувватлари кучли эди, айниқса унинг мужомаат ишида шахвоний қуввати энг зўр ва кучли эди. У бунга қаттиқ берилган бўлиб, бу нарса унинг мизожига ҳам таъсир қилган эди. Шайх эса ўз мижозининг кучига қаттиқ ишонган

¹ Бу воқеа 1029 йили бўлган.

эди. Бу кайфият унда Караж дарвозаси олдида Алоуддавла билан Тошфаррош ўртасида уруш бўлган йили қуланж касали тутганга қадар давом этди. Шайх тезроқ тузалиш ҳаракатига тушди, чунки [Алоуддавланинг] енгилиш хавфи бўлиб, бундай касал ҳолида ҳаракат қилиши қийин эди. Шунинг учун у кунига саккиз марталаб ўзига ўзи ҳуқна [қлизма] қилди. Натижада баъзи ичаклари яраланиб, шилиниб ҳам кетди. [Шайх] Алоуддавла билан бирга ҳаракат қилиб шишилинич равишда Изаж томонга жўнашга мажбур бўлдилар. Бу ерда қуланж оқибатида Шайхни тутқаноқ тутиб қолди¹. Шунга қарамасдан, у ўзига-ўзи тадбир қилиб, ичак шилиниши ва қуланж қолдиқларига қарши ҳуқна қилишда давом этди. Бир кун ҳуқна қиладиган нарса ичига икки донақдан карафс [селдерей] уруғи аралаштиришни буюрди, бу билан ичидаги елларни ҳайдамоқчи эди. Уни даволаётган табиблардан бири карафс уруғидан беш дирҳам² солиб юборибди. Буни у атайлаб шундай қилдими ё янглишдими, мен билолмадим, чунки мен бу иш устида бўлмаган эдим. Шу уруғнинг ўткирлигидан ичак шилиниши зўрайиб кетди. Тутқаноққа қарши митридат дорисини³ ичар эди. Хизматкорларидан бири [митридатга] кўпроқ афюн қўшиб берган ва Шайх уни ичган. Бунинг сабаби шу эдики, улар Шайхнинг кўп молига хиёнат қилган бўлиб, ўз қилмишларининг оқибатидан кўрқар ва шунинг учун унинг ўлимини кутган эдилар.

¹ Қуланж оқибатида баъзан тутқаноқ тутиши ҳақида «Қонун»да ҳам айтилган, III китоб, иккинчи жилд, 202-бет — ред.

² Донақ — 0,5 гр; дирҳам — 2,9 гр. — ред.

³ Митридат — таркибига афюн ва бошқа кўп нарсалар солиб тайёрланадиган мураккаб дори — ред.

Шайхни шу аҳволда Исфаҳонга олиб келишди, у эса ҳамон ўзига-ўзи тадбир қилар эди. Заифликдан шу даражага етдики, ҳатто ўрнидан туришга ҳам мажоли келмай қолди. Лекин у ўзини-ўзи даволашдан тўхтамади, ҳатто юришга қурби келиб, Алоуддавла мажлисига ҳам қатнаша оладиган бўлиб қолди. Аммо у шундай ҳолатда бўлишига қарамай, ўзини сақламади, мужомаат ишларини кўпайтираверди. У дарддан бутунлай тузалиб кетмади, дарди баъзан қайталар ва баъзан аҳволи енгиллашар эди.

Шу вақт Алоуддавла Ҳамадон томонга юриш бошлади, Шайх у билан бирга сафарга чиқди. Йўлда ҳали Ҳамадонга етиб бормаслариданоқ, унинг дарди яна қайталади. Энди у бутунлай кучдан қолганини ва касалликни даф қилолмаслигини англади, натижада ўзини-ўзи даволашдан тўхтади. Шунда Шайх «Танамга тадбир қилаётган тадбиркор энди тадбирдан ожиздир, бундан буён муолажа фойда бермайди», дер эди.

Шайх шу ҳолатда бир неча кунни кечирди, кейин у тангри даргоҳига кўчди. У эллик саккиз йил умр кўрди, вафот этган йили тўрт юз йигирма саккизинчи эди, туғилган йили эса уч юз етмишинчи эди¹. Унинг қабри Ҳамадонда, унинг қибла томонидаги девор тагида».

Абу Убайд ал-Ҳузжонийнинг Шайх ар-Раис ҳақида айтганларининг охири мана шу.

¹ Ибн Аби Усайбнада йиллар янглиш берилган. Байҳақий ва Ибн ал-Қифтий матнларига қараб тўғриланди.

ТАРЖИМОНДАН

Ибн Сино ҳижрий йили (370—428) ҳисобида 58 йил умр кўрган бўлиб чиқаябди. Милодий ҳисоби бўйича (980—1037) эса у 57 йил умр кўрган бўлиб чиқади. Милодийси тўғриси.

Ибн Сино вафот этган куни маълум, туғилгани номаълум. У рамазон ойининг биринчи жумаси куни вафот этган. Бу эса 1037 йил 24 июнь жумасига тўғри келади. У ҳижрийнинг сафар ойида туғилган. Сафар ойига августнинг 14-кунидан сентябрнинг 16-кунигача бўлган муддат тўғри келади. Бордию, агар шартли равишда биз сафар ойининг биринчи куни, яъни 14 августни Ибн Сино туғилган кун деб олсак, у ҳолда аллома Ибн Сино 56 йилу 10 ой ва 9 кун умр кўрган бўлиб чиқади.

Ушбу таржимани арабча матн билан солиштириб таҳрир қилиб, унга зарур тузатишлар киритиб, баъзи ўринларига берган изоҳлари учун (китобда у ред. деб келган) ЎзССР ФА мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор У. И. Каримовга фурсатдан фойдаланиб, ўз миннатдорчилигимизни изҳор этамиз.

ҒАЗАЛЛАР, ҚИТЪАЛАР, РУБОИЙЛАР

ҒАЗАЛЛАР

Ҳақиқат тип-тиниқ бода эрур руҳнинг ғизоси,
Чечақ-гуллардин ўзгай бўйи ҳам ранги сароси.

Ақиқ ранглигу мисли ёқуту лаълисифат бўлса,
Кимики ичса бир жом, бошига қўнгай ҳумоси.

Қуюлса тонг ила ҳумморларнинг жомига қул-қул,
Магар барбат садосидин келур ҳушроқ садоси.

Падар панди каби аччиқдир, аммо фойдаси беҳад,
Эрур нодонга ботилку вале доно равоси.

Ақл фатвоси андоқким, ҳалолдир ичса донолар,
Вале аҳмоқлара макруҳ эрур кайфу сафоси.

Билимдонга ҳалолдирким, ҳаромдир аҳли жоҳилга,
Ҳама яхши-ёмонни ажратар майнинг зиёси.

Ҳаром ўлмиш шароб оламда балким жаҳли
жоҳилдин,

Нечаким ичди жоҳил, бўлдилар майнинг адоси.

Шаробни аблаҳ ичса, чун гуноҳи ҳаддидан ошгай,
Тилидин лоф ёғилгай, ўзгариб фикри-ҳавоси.

Не хушдирким, қўлингга сувса паймона гўзал
маҳбуб,

Гўзал юз шабнами томса, мен ул майнинг гадоси.

Абу Али, тиниқ майни ҳақимона ичавер,
Худо ҳаққи, шудир ҳақнинг йўли топмоқ давоси.

* * *

Мард кишига ўн хил иш доим ҳаром,
Олтисидан мард киши холис мудом.

Хасислигу ҳасад ҳам ёлгончилик,
Занфлик, дарду йўқликка бўлиш ром.

Агар неъматга етсанг, сен адолат
Ҳам ақлинг бирла бер дўстларга инъом.

Агар шиддатда қолсанг, ютма дардинг,
Самон бўлғай бу дарддин чеҳра гулфом.

Назарга арзимас буткул жаҳон ҳеч,
Совуқ бир оҳ ила бўлғай саранжом.

Фалак — жуфт соққа, олам тахтасидир,
Ажал уйнайди, бизлар — донаи хом.

* * *

Бўлурман охири жинни, юрак сиррин тутиб
пинҳон,
Менинг кўрганларим кўрмас на дев, на жин ва на
инсон.

Ҳалокатга гирифтор бўлмасам охир бу ишлардан,
Заҳар тил тиғига қарши ҳеч топилмайдир бирар,
қалқон.

Бахиллик бирла қўшнилар менинг тўғримда
уйлайдир:

«Хасисликдан узининг устихонинму сўрар ҳар он».
Ақл рад айлағай ҳар ҳужжат ўқин келтирар бўлса,
Қийин иш бўлмағай ҳеч ҳам кутарсин майлига
туғён.

Агар ҳал бўлмоғи душвор бир иш пайдо бўлиб
қолса,
У майдонда кўринмайдир бирорта тилга зўр,
полвон.

* * *

Жойлари ёдимга келтирмиш уларни дам-бадам,
Узгарибдир, йўқ бўлибдирким билиб бўлмас ҳечам.

Сел ва ёмғирлар ювибдир манзилини бус-бутун,
Кўз жигар қони билан юзларни ювгандек бирам.

Ул асарлар ҳам йўқолмиш, ҳамда ёшлигим
менинг,
Сочим оқи келди ғолиб, иккиси чекди алам.

Кексаликдан чин нишондир икки чекка оқлиғи,
Қўрқиншар баттолдану дерлар: «Ҳазар қил,
э одам!»

Десалар: «Соқол бўя», дерман, бу иш яхши эмас,
Чун ажал ажратмагай оқу қаро ранг бўлса ҳам.

* * *

Дилинг дунё ғамидин мосуво қиладурсен,
Ажабмас бақо уйинда сафо қиладурсен.

Агар оҳу риёзатда ўтар эрса даминг,
Дил кудуратин поку сержило қиладурсен.

Ҳавас манзилгаҳидин гар узоқ кета олсанг,
Беҳишт боғида ажабмас, ҳаво қиладурсан.

Агар уз ташвишларингдин ҳалос бўла олсанг,
Фалак ташвишларин ҳам жо бажо қиладурсен.

Валекин ҳар киши ҳам бу ишга қодир эмас,
Сенингдек нозанин нечук адо қиладурсен.

На амал қўл-аёғини боғлай олурсен тек,
На олам рангу буйини фано қиладурсен.

Мисоли Бу Али халқдан дил узу бул дарвеш,
Шундагина феълу дилингни дарё қиладурсен.

* * *

Неча кун яшаб бу жаҳонда саломат,
Қилиб хоки бирла шамолига тоқат.

Бирар лаҳза лутфи-ю бир лаҳза қаҳри,
Бу покиза жонга туташди қабоҳат.

Ақлсизни мақтаб тамаъ бирла гоҳи,
Ғаҳи ҳажв оқилни қилдим, маломат.

Дилим ўтда куйди аланга чиқордим,
Қузим ёши берди бул ўтдан шаҳодат.

Тия олмадим нафсиму ҳирсим исён —
Қилиб, шод булдим, кетидни ҳижолат.

Ахир етди охирги манзилга умрим,
Не эккан эсам мен, шуни ўрдим албат.

Яна гавҳарим қайтди ўз асли сори,
Яна соғ булдим, кетиб барча иллат.

Билолмас бирар кимса мен қайга кетдим,
Қаён келди билмас ўзи ҳам бу хилқат.

ҚИТЪАЛАР

Улуглигим туфайли дилларида ваҳмлар зоҳир,
Иўқса ҳеч бир кечирмай, айлашар эрди хўп таҳқир.
Мени тутмоқчи бўлганлар қазиб чоҳ айлашар

«ав-ав».

Кучук овози ҳар ёқда, фақат мен бунда шерман,
шер.

Узоқдан ўқрайиб менга қилурлар қанча ғавғолар,
Мен эрсам кечалар илм истаюрман уйқусиз охир.
Агар бундай адоват ўрнига бўлсайди одил кўз,
Кўрарди ишларимда ул ёмон ўрнига ҳуб тадбир.

* * *

Оламининг сайрига қўйдимку қадам,
Қаршимда намоён бўлди ҳар не бор.
Ҳайратимда қўлим тутган соқолдан
Бошқа бирор нарса бўлмади ошкор.

* * *

Тақдир гардишидан ва пешонамдан
Худойимга қилай энди шикоят.
Ёшлигим олди-ю, ўзи навқирон,
Оҳанграбо бўлдим, темирим — заҳмат.

* * *

Тарк қил бор нарсани, жон барчадин аълодурур,
Жон камоли илмдандир, илмдандир сўлу соғ.
Жон агар бир шиша бўлса илм унда шам чироқ,
Ҳикмати инсонни билгил ул чироқда мисли ёғ.
Ул агар равшан ёнар, сен ҳам саломат ҳам тирик,
Ул чироқ сўнса сенинг ҳам ўлганингмасму шу чоғ.

* * *

Эй қаро кўз, ҳар бир аёл, ҳар бир қизнинг
Яхши хулқин ухшатишмас майга доим.
Севиклигим оқ узумдан бўлган шароб.
Ақлим ёви, кўринса-да кўп мулойим.

* * *

Қандай кишиларки, фазлимга ҳасад,
Ғийбатдан бошимга бўлдилар бало.
Камолу ҳикматим пастга уришиб,
Ҳар ерда нодонлик этдилар намо.
Ёввойи эчкидек қояни сузиб,
Менинг таҳқиримни кўрдилар раво
Аmmo ёш ҳам бўлса манзилга яқин,
Нодонлар сўзидан чўчимас асло.

* * *

Хаста қилмиш кипригинг ҳам жонима кирмиш аро.
Ҳам касал қилғувчидир у ҳам табибим, меҳрибон.
Лутф бирла васлинг инъом айлабон қил бахтиёр.
Жавҳар ўрнини араз олгувси баъзан бегумон.

* * *

Сирингни сўрасалар, ҳар кимсадан тут пинҳон,
Ҳар кимки гапирмас кўп, удир мулоҳазакор,
Ичингда ниҳон бўлса, сиринг сенинг асиринг,
Ўзинг унга асирсан, қачонки қилдинг ошкор.

* * *

Олий мақсадларга етмоқлик эрур майлим менинг,
Мартабалар пастига рози эмасман ҳеч қачон.
Е егарман мақсадимнинг чуққисига охирн.
Е бу йўлда шум ажалдан топгуси ором бу жон.

* * *

Қарликдир кетган ҳаёт нишони,
Аммо битмас дил орзуси, тилаги.
Дилда ғурур, орзу-армон кўп, лекин
Туғаб бормоқдадир кунлар этаги.

* * *

Севгилимни йўқотганман, аламдан
Қаро кийиб мотам тутиб юрибман.
Қоронғи тун нимасини йўқотмиш,
Нечун қаро киймиш билмай турибман.

* * *

Оламга қаролик таратмоқ бўлиб,
Урим сочларини ёйган эди ёр. ,
Ва лекин жамоли нурланиб кетиб,
Мақсадга етолмай қолди у ночор.

* * *

Соддалик-ла айтмагил сиррингни ҳеч,
Ҳар кишига қилма дўстлик ошкор.
Асли расва ҳам мунофиқлар билан,
Тутма дўстлик йўлин, онинг хавфи бор.
Обруйинг тушмасин дерсан агар,
Бўлма пастлар амридан ҳеч ҳиссадор.
Юрма йиғлаб, гарчи тушса обруй,
Кўз суви обруни қилмас обдор.

* * *

Гумоним борки, бу зулмат ҳаётда,
Мурувват кўзлари уйқуда дойим.
Ун икки буржда сайри етти юлдуз
Билан ун икки йил ўтмиш мулойим.

Ҳаётдан кетди минглаб яхши одам,
Нечун қайтмайди ҳеч ким, эй худойим!

* * *

Оталик ҳикмати нимадир, билсанг:
Бор-йўғин фарзандга бермак беминнат.
Лек отадан ўпка қилмасин фарзанд,
Замона келтирса бошига кулфат.

* * *

Ҳар ерда жаҳолат ҳаддан ошган чоғ,
Замона жигаринг қилур қаро қон.
Остонанг ул ёғи денгиз бўлса ҳам
Дурри марваридга мушт тўлмас осон.

* * *

Ҳаёлот бандидан чиқ, ҳис домидан кетгил узоқ,
Паст кишилар бирла ким ўлтирди, ўлди ҳиммати.
Аммо жаҳон ишларин, била олгайму ҳеч одам
Ўзи келиб кетишин тушунолмаску фикрати.

* * *

Болалик остони эканми баланд,
Ёшлик ўтди-ю у ўтмайди ҳарчанд.

Сочга қирав инди, келди кексалик,
Ҳали ҳам ўтмайди дилдан болалик.

Ёшлик мисоли дев қилди саркашлик,
Аммо энди тинди дилида ғашлик.

Икки чеккангдаги қаро қарғани,
Оқ бургутлар чанга олдилар ани.

Ешлик ўтиб кетди, кўздан йўқолди,
Кўздан кетди, изи кўнгилда қолди.

Бир жойни босса ҳам энди оппоқ қор,
Бошқа бир бурчакда гуллайди баҳор.

Муйсафидлик ўлим жарчиси аммо,
Кукат бор бу мудҳиш хаёлга даво.

Шундайдир аслида ҳаёт қонуни,
Қўлдан келса бошқа қилардим уни.

Исён кутарардим аммо ул маҳкам,
Занжирбанддир бизнинг қўл ҳам, аёқ ҳам,

Уқдимки, абадий экан тақдир ҳам,
Шундан пайдо булди бардош ва чидам.

Мени йўлдан урмоқ булди бу дунё,
Худо ўзинг кечир, кечир эй худо.

Кишилар ичида мен ҳам тирик жон,
Фаолиятимдан хабардор замон.

Аммо ҳеч ким билмас дилимда не бор,
Ҳеч киши дилимдан эмас хабардор.

Дилим этар осмон авжида парвоз
Олам риёсидан юқори шаввоз.

Жаҳолатда ботиб қолганлар чанд бор.
Қийналдилар дилим билолмай зинҳор.

Билолмаслар улар оромини ким —
Бузмоқда, ким экан у густоҳ олим.

РУБОИИЛАР

Мени кофир этмак эмасдур осон,
Ҳаммадан маҳкамроқ мендаги имон.
Юз йилда бир келур мен каби инсон,
Демак бу дунёда йўқ бир мусулмон.

* * *

Дарду ғамдин қолмади ҳеч тоқатим,
Тангри, бергил кафтимга май — роҳатим.
Ишқ дардига шифо эрур ток қизи,
Даво топсун ундан дил жароҳатим.

* * *

Ешлик ишин қилиб бўлмас қариган замон,
Қарилигинг кофур¹ очар, бўлмайди ниҳон.
Нима қилсанг, қилавердинг қаро кечада,
Оппоқ тонгда ул ишларга йўл йўқ ҳеч қачон.

* * *

Эй қуёш, йўқ сендек кезувчи олам,
Менга ҳам йўл курсат, йўлчиман мен ҳам.
Муҳаббат йўлида кўрдингми бул кун,
Юзи гардсиз, дили дардсиз бир одам?!

* * *

Май мастга душману ҳушёрга ёрдир.
Ози тарёк, купи бир захри мордир,
Куп бўлса зарари оз эмас унинг,
Оз бўлса унда куп манфаат бордир.

¹ Оқ рангли модда, камфара.

* * *

Узни доно билган бу уч-турт нодон
Эшак табиатин қилур намоён.
Булар суҳбатида сен ҳам эшак бўл,
Бўлмаса «кофур» деб қилишар эълон.

* * *

Қаро ер қаъридан то авжи Зуҳал —
Коннот мушкулун барин қилдим ҳал,
Кўп мушкул тугунни англадим, ечдим,
Ечилмай қолгани биргина ажал.

* * *

Эй кошки, билолсам мен қандай инсон;
Оламда не излаб бунча саргардон.
Кераклигим бўлса яшасам хандон.
Бўлмаса минг кўздан ёш тўксам нолон.

* * *

Дил бу чўл ичинда қанча чопмади,
Қирққа бўлинди-ю, бир қил топмади.
Кўнглимда минг қуёш нур сочди, лекин —
Камолга заррача ҳам йўл топмади.

* * *

Ҳақ жаҳоннинг жонидур бадандур жаҳон,
Фаришталар бу танга сезги, бегумон.
Унсурлардан барча жисм маволид аъзо,
Шудир борлиқ, қолгани ҳийлаю ёлғон.

* * *

Нарсалардан гуё қолмас ном-нишон,
Лекин хазинага йиғади замон.
Чарх яна худди шул ҳолатга келса,
Уларни пардадан чиқарур даврон.

* * *

Дустим душманимга булибди меҳмон,
Энди утирмайман, у билан бир он.
Парҳез қил шакардан заҳари бўлса,
Пашшадан қоч, қўниш жойи гар илон.

* * *

Зулфинг ёмонликда мисоли аждар,
Биласанми белингга нечун чирмашар.
Лаълинг ичра кўриб зумрад конини
Тоғингда аждардек боғламиш камар.

* * *

Соқий, жаннатий соф зулолинг қани?
Ҳақ кўринар ойна мисолинг қани?
Ичимни тозалаб ювмоқ ниятим,
Чулоқ қумғон, синган сафолинг қани?

* * *

Гоҳи бода ичсам хомликдан нишон,
Пайдар-пай ичсам бадномликдан нишон.
Майни шоҳ ё ринду доно бўлсанг ич,
Булмаса душманга мақсаду нишон.

* * *

Яхшию ёмондиг қилиб ор биз —
Ҳақнинг карамидан умидвормиз.
Лутф этса қилган иш қилмаган бўлур
Ё ҳеч бир гуноҳсиз гуноҳкормиз!

* * *

Яхшидир кетмасдан ушбу жаҳондан,
Ақлинг халос бўлса ҳар пушаймондан.
Эрта қўлдан келганин қилмоқдан ожиз —
Қоласан, фойдалан бу кун имкондан.

* * *

Утиб кетди ёшлик — умрим баҳори,
Ҳаёт сармоясин, белим мадори.
Сочларим оппоғу умид кўкраги
Оқ сут бермас, қуяр қоп-қора дори.

* * *

Ишқ бодасин жомга тўлдирган кунда,
Ишқ аҳли уйқусин йўқотган тунда.
Бу Али жонига Али меҳрини
Сут шакардек қотиб эрдилар шунда.

* * *

Ҳеч бир гап қолмади маълум бўлмаган,
Жуда оз сир қолди мафҳум бўлмаган.
Билимим ҳақида чуқур уйласам,
Билимки ҳеч парса маълум бўлмаган.

* * *

Тонг сочилиб кетди субҳ дурдонаси,
Хушоб дурга тўлди субҳ паймонаси.
Ул ҳам худди мендек асиру шайдо,
Кеча ошиғи-ю, субҳ девонаси.

* * *

Ишқ жомини сипқор, эй дил, мисли гул,
Мудом ишқ либосин кийгил, мисли гул.
Шамдек тили ёқар қулоқ пахтасин,
Бор-йўғинг қулоғу кўз қил, мисли гул.

* * *

Гул отрафин ураб олдилар бирдан,
Барча унга қўлин чузди дафъатан.
Гул кўйлагин талаб тортганларидан,
Чоку чок йиртилди ул нозик бадан.

* * *

Оташ тушган учун гул хирманига,
Гул шабнами томди замин танига.
Эй соқи, қулга ол қип-қизил майни,
Эй ток қизи, қонинг гул гарданига.

* * *

Дилда пинҳон йиғи, куламиз гулдек,
Бир дамгина ҳаёт қиламиз гулдек.
Ўзимизни гулдек ўртага ташлаб,
Сочилмоқни бахт деб биламиз гулдек.

* * *

Дил борми сирингдан айласа сўроқ,
Борми бир сўзингга солғувчи қулоқ.
Маъшуқ тун-кун этар ҳуснин намоён,
Қайси кўзга насиб дийдорни кўрмоқ.

* * *

Эй зоти булғувчи вужудга асос,
Зотингдан айру ҳеч борми зотшунос?
Зотинг камолиға, йўл топмас барча,
Ўз феълин зотинга қиладур қиёс.

* * *

Эй қудрат эгаси, беқиёс қудрат,
Бизни қўрқитасен солиб уқубат.
Биласенку бизда йўқдир ихтиёр,
Ожизмиз афвингга муҳтож, бетоқат.

* * *

Дунё камарини боғлолмадим ҳеч,
Айём самарини чоғлолмадим ҳеч.

Жамшид жоми эдим синдим минг булак,
Шодлик шамим учди, соғлолмадим ҳеч.

* * *

Лаблари соф дурни солмиш чўнтакка,
Алдамдир барча не олмиш чўнтакка.
Шунинг учун тикиб қўйдим чўнтагим,
Деди: «Қай ошиқ кўк солмиш чўнтакка?»

* * *

Сафар орзусида субҳидам кетай,
Ҳаёт ташвишидан олиб дам, кетай.
Исовор ураини қўлимни сувга,
Тўнимни онамга ташлаб ҳам, кетай.

* * *

Қайдаким суз боби хўп мақул келди,
Бир фоил ёнида бир мафъул келди.
Фоил қудратисиз иш йўқ жаҳонда,
Икки жаҳон иши таҳаммул келди.

* * *

Умринг кўпи билан бир-икки нафас,
Нафас эса кичик бир шамолу сас.
Шамолга таянмиш умринг биноси,
Мустаҳкам иморат елга таянмас.

* * *

Танимиз оташи, жонимиздир қон,
Нечун унинг жойи мисоли зиндон?
Нечун тўкилади у жуда осон,
Нечун арзон булди бу арзанда жон.

* * *

Беш аъзо — кўз, қулоқ, тил, бурун, бармоқ,
булса киши усти мукаммал, қувноқ.

Яна ҳавас-ҳаёл, фикру ваҳму ақл,
Булар иши ичдан буйруқ юбормоқ.

* * *

Май абад умрдан баротдир, кетур,
Ешлик ишратидан бисотдир, кетур.
Олавдек куйдирар, лекин ғам куни
Ул мисоли оби ҳаётдир, кетур.

* * *

Бир ҳунарим кўриб, ўн гуноҳим кеч,
Хастамен чирмашар кўкка оҳим, кеч.
Фано оташидан адоват ёқиб
Қоронғи айлама қуёш, моҳим, кеч.

* * *

Эй нафс, орзу-ҳавас кишанидан кет,
Бир дам ҳимояси учун шитоб эт.
Дунё, мансаб дема, учма ишвага,
Дустлардан ажраб ҳам ёв бошига ет.

ТИББИЙ ДОСТОН

(уржуза)

ДОСТОН

Барча ҳамду сано анга рабу-л-олам,
Осмон шоҳи, ягона у соҳиб карам.
Танҳо ўзи, поку қадим ҳам бемакон,
Бор этгувчи мавжудотни ва бенуқсон.
Ақлимизга доим сочар ўз нурини,
Ҳатто аён маъқул илм яширини.
Фазли билан яратилди бунда инсон,
Нутқу тилни анга ортиқ айлаб эҳсон.
Билдирилур билим ҳиссу қиёс ила,
Махфий ойдин бўлганидек таққос ила.
Ақл илашди қайда мавжуд нафси нотик,
Соҳиб ҳаёт шоҳидлари бўлса содиқ.
Махлуқотга бир йўсинда эҳсон ила,
Ақл, ҳиссу ҳаёт бўлди мезон ила.
Яралганлар боғланишди табиатга,
Камол етиб бул ҳикмати бадиатга.
Поклай олса нафсини ким разолатдан,
Бу илму хулқ ҳосил бўлур фазилатдан.
Тириклардан фарқ қилинур доим инсон,
Ортиқ туриб қўл ҳунари ҳам тил — лисон,
Демак, инсон улуғидир шарофатда,
Тили сўзда ўткир бўлса, зўр санъатда.
Зеро алар банд ўлишди зоти била,
Сўз санъатин бағишлаб лаззати ила.
Худди табиб бўлган каби баданга шоҳ
Шоир тилнинг амиридир, назми гувоҳ.
Қайраса тил нафсни бир йўл фасоҳатла,
Даволайди табиб танни назокатла.
«Уржуза»да бор табобат топди камол,
Ҳам назарий, ҳам амалий бўлиб мисол.
Мана энди хайр ишига азм айладим,
Эсда бўлган насрларни назм айладим.

ТИБ ТАЪРИФИ ҲАҚИДА

Танада гар пайдо бўлса қандай мараз.
Тибдан топар давосини ҳар бир араз.

ТИБНИНГ БУЛИНИШИ ҲАҚИДА

Илмий, амалийга бўлинди тиб аввал,
Бўлди уч нарсадан илмийси мукаммал.
У нарсанинг бири етти табиатдир¹
Андин сўнгра келган олти заруратдир²
Уч нарса бор: битилгандир китобларда,
Мараз, араз, сабаб деган хитобларда,
Икки турга бўлинади амалий тиб,
Бири икки қўлдан топура даво, тартиб,
Бошқа бири бажо бўлур, бўлса даво,
Қўл келади белгиланган бўлса ғизо,

ТИББИЙ НАРСАЛАРНИНГ БИРИНЧИСИ РУКИ ВА УНСУРЛАР ҲАҚИДА

Билсанг табиий нарсалар рукилардан,
Улар қоришидан пайдо бўлур бадан.
Бу хусусда Буқрот сўзи тўғри ўлур
Тупроқ, олов, сув ҳам ҳаво манба бўлур.

¹ Бунга: руки, мизож, хилт (сок)лар, аъзолар, руҳлар, қувватлар, ишлар киради. Рукиларга эса, Ибн Сино таъбирича, турли жисмларни пайдо қилувчи тўртта асосий унсур — тупроқ, сув, олов, ҳаво киради.

² Бунга: ҳаво, ейиш ва ичиш, уйқу ва уйғоқлик, ҳаракат ва ҳаракатсизлик, бўшаниш, нафсоний кайфиятлар киради.

Унга далил жисм ҳалок бўлса магар,
Муқаррарки тўрт унсурга яна қайтар.
Рукнлар гар бўлса бир хил табиатда,
Кўролмасдинг касал бирор тирик зотда.

ТАБИИИ НАРСАЛАРНИНГ ИККИНЧИСИ МИЗОЖЛАРНИ БИЛИШ ҲАҚИДА

Андин сўнгра келур сенга илми мизож,
Анинг ҳукми ёрдам берур, қилсанг илож.
Аммо мизож қувватлари тўртта ҳаргиз,
Ҳақим уни қўшиб айтар ёки ёлғиз.
Алар иссиқ, совуқ, юмшоқ, қуруқ чунон
Ким ушласа — сезгисига бўлғай аён.
Мизож қувватлари рукну замонларда¹,
Ўсар нарсаларда², барча маконларда³
Устуқусдир эгалловчи багоятда,
Оддий мизож бўлса агар ниҳоятда.
Иссиқлик-чи ут, ҳавода мавжуд эрур,
Совуқ эрса тупроқ била сувда қолур.
Қуруқлик ут била тупроқ мобайнида,
Ҳўллик эса — сув ҳам булутнинг қўйнида.
Бирикар бор, бирикмас бор вужуд узра
Бизга борлиқ ҳукм этган жавҳар ичра.
Бир табиат бўлмасликка турли бўлган,
Бир-бирига зид кўринмай деб бириккан.
Мураккаб модда мизожин таъриф этсак,
Мизожидан бири ортиқ, бири камроқ.

¹ Замонга йилнинг тўрт фасли киради.

² Ўсар нарсаларга ҳамма жониворлар киради.

³ Макон — бунга ер юзидаги яшаш мумкин бўлган ҳамма жойлар киради.

У тўрт сифатни ўзида жамлаб олган,
Шунинг учун у муътадил бўлиб қолган.
Бирикишган бир миқдорда бу тўртта тур,
Бўлган каби мисоли у ўлчов — дастур.
Муътадилликдан юзлана олган бироз,
Бир тарафга мойил бўлган ҳар бир мизож.
Асло улар қувватлардан холи бўлмас,
Лек қувватлар мизожларда тенглик қилмас.
Ундай мизожлар, ғолибо, шундай бўлур:
Ё олов, тупроқлик, сувлик деб аталур.¹
Бу мизожнинг бир тури бор елга нисбат,²
Булар бари истилоҳда шундай албат.
Мизожларнинг тўққиз хилин қилдим аён,
Ижод била сўз қотмадим айлаб баён.

ФАСЛЛАР МИЗОЖИ БАЕНИДА

Мизожларнинг замон — вақтин айтай тайин,
Қимирлашга йўл йўқ жорий бўлган сайин.
Зураяди қиш мавсуми ғоят балғам,
Қон қўзғалиб, баҳор пайти қўзир ҳардам.
Ёз фаслида қилгай хуруж сафрро чунон.
Куз фасли-чи, савдо учун қулай макон.

ЎСУВЧИ НАРСАЛАР ҚИСМЛАРИ БАЕНИ

Барча ўсувчилар бўлур бир нечтадан
Маъдан, наботот, жонивор — тирик бадан.

¹ Бу ерда оловликдан иссиқ-қуруқликни, тупроқликдан совуқ-қуруқликни, сувликдан совуқ-ҳўлликни назарда тутаяпти.

² Ел-шамол деганда ҳавони назарда тутаяпти.

Қай чоғ голиб келгай алар жисминг аро
Дори бўлур, ўстиргани бўлгай даво.
Татиб кўриш-ла биллиур ундай мизож,
Доим агар мавжуд эса тўғри қиёс.
Аччиқ, ширин, шўртам ғизо асли қуруқ,
Ўткир маза иссиқ мизожликка уруғ.
Таъми агар тахир ё афт буриштириш
Совуқ, қуруқликдан дарак нордону турш.
Сувлик бўлиб, таъм бўлмаса айтгил дадил,
Ундай табиатли мизождир муътадил.
Барча ёғлиқ ҳўл мизожу иссиқликдан,
Совуқлик — ҳўл мизож таъмсиз, чучукликдан.

ЕШГА ОИД МИЗОЖЛАР ҲАҚИДА

Ешга қараб бўлгай мизож турли-туман,
Гапдан мурод, шак-шубҳасиз, эрур инсон.
Еш-яланглар иссиқ мизождир ҳарқачон.
Бу табиий аҳвол эрурким бегумон.
Сезгир мизожни ҳўл бўлур, гар бола ёш,
Ингит мизожидир қуруқликқа туташ.
Гар ўлчасангчи ўрта ёш совуқсимон
Қари мизож анга яқин, балки ёмон...
Ҳар иккисин мизожни ҳам бўлгай қуруқ,
Пишиб етилмасликка-чи кекса ёвуқ.

ЭРКАК ВА АЕЛЛАР МИЗОЖИ ҲАҚИДА

Иссиқ, қуруқлик, эр мизож билгил ани
Ҳўллик, совуқликка маскан хотин тани
Қайда семиз, дуч келса-чи, юмшоқ бадан,
Ҳўллик, совуқликлар анга айлар ватан.

Нозик бўлиб, гавда агар бўлса ориқ,
Ундай одам доим мизождур қуруқ.
Гавда ичинда гар улур кенг — кенг томир,
Иссиқ аломатлар анга асли замир.
Гар улсаким акси анинг битганчалик,
Ундай одам мизождари ўткир совуқ.
Гавда мизожи гар тузилса муътадил,
Танлар ўзига ўртача макон — манзил.

ТЕРИ РАНГИГА ҚАРАБ МИЗОЖИНИ АНИҚЛАШ ҲАҚИДА

Далил бўлмас мизождарга рангу суврат,
Бунда макон ҳосияти бордир албат.
Иссиқ асаридан қора занжида тан,
Қораликни танга ҳатто кийим қилган.

Оқликни касб этмиш сақлаб одамлари,
Нозик бўлиб кетмиш унда ҳатто тери.
Маълум ўлса агар сенга етти иқлим,
Барча мизожд узра сенсан катта олим.
Туртинчидир мизожда муътадил иқлим,
Ўзи текис, ранг мизождга монанд — сўлим.
Бундай рангли, сариқ одам сафро мизожд,
Ғубор рангли одам эса савдо мизожд.
Балғам мизожд филсуякдек оқ тан ўлур,
Тапи қизиллар аслида кўп қон ўлур.
Қизилга оқ гар омухта бўлган замон,
Мизождарнинг миқдори ҳам ўрта — миён.

СОЧ РАНГЛАРИ ҲАҚИДА

Оқсоч одам совуқ мизождликдур, қара,
Иссиқ мизожд бўлса, сочи бўлмай қора.

Совуқлиги камнинг сочи малла-тарғил,
Иссиқлиги камнинг сочи бўлгай қизил.
Ўрта мизож ранглик киши бўлса агар,
Қизғиш, малла ранг булиши чин муқаррар.

КЎЗ РАНГЛАРИ БАЕНИ

Агар кўзда ранг бўлса тиниқ, яхмисол,
Тухум оқи каби жисми ўта яққол.
Кўзки, ери бўртгансимон чўнг мунаввар,
Софу тиниқ, жойи баланд ёгду сочар.
Кўз хуморила бўлса мовий омухта,
Бас, бўлур десанг уни шахло, албатта.
Кўриш руҳи гар кам бўлур шаҳлосимон,
Гар кўп булар, руҳи ёниб тургай ҳамон.

ХИЛТ-СОКЛАР ҲАҚИДА

Инсон жисмин тус, мизожи турли-туман,
Асли улар ҳар хил хилтлардан¹ яралган.
Улар балғам, сариқ ўтдир, яъни сафро,
Яна қону қора ўтдир, яъни савдо.
Балғамда йўқ маза асл табиатдан,
Мўътадил бир совуқликка хос ҳолатдан.
Баъзан унинг турлари бор шиша мисол,
Бўлгай қуюқ, мизож совуқ, айлар ўсол.
Бошқа турининг чамаси таъми ширин,
Доим ҳарорат ҳамроҳи ҳамда яқин.

¹ Ибн Сино фикрича инсон баданида хилт бор: қон, балғам, сафро ва савдо. Бу хилтлар ўртача аралашганда киши соғлом юради. Агар улар ўртача меъёрда аралашган бўлмаса, уларнинг ҳоли ўзгариши билан касаллик юз беради.

Бир хиллари бордир ани шўр атзлур,
Гоҳ қуруқлик ҳароратга мойил бўлур.
Бошқа хили нордон маза, совуқ бўлар,
Гар бор чоғида ошқозонни ҳам бузар.
Ут-сафролар турли-туман, ҳар ранг бўлур,
Бир хиллари тутунсимон таъриф олур.
Бир хиллари зангоридир, ҳеч бегумон,
Билсанг агар ушбу хили кўпроқ ёмон.
Бошқа хили тухум сариғига ўхшар,
Қувватда у ёмонлик-ла эмас машҳур.
Ўт қопида бўлган қизил рангли тури,
Ҳароратдан нисбат олган сафро бари.
Қон пайдоси ниши жигар била битар
Жигар томирлари ила танга ўтар.
Қоннинг бир қисмини юрак ичга олур,
Қон ўз қувватида иссиқ ва ҳул бўлур.
Савдо турар маскан эрур, билгил, талоқ,
Бу эътиқод эмас тушунчадан йироқ,
Қон лойқаси бу табиий савдо эрур,
Бошқаси ғайри табиий савдо бўлур.
Кейингиси аввалгининг омухтаси,
Ёки бошқа хилтларнингдур нақ сўхтаси.

ТАБИИЙ НАРСАЛАРНИНГ ТҲРТИНЧИСИ АЪЗОЛАР ҲАҚИДА

Асли жисм аъзолари-чи тўрт бўлур,
Яна шаҳобчалар борким жоиз, зарур.
Ҳар биттаси ўз бурчини этгай адо,
Ҳозир айлаб жисмнинг учун қувват ғизо.
Жисмингга қалб бергай ғизо — андин ҳаёт,
Қалб бўлмаса жасад мисли гиёҳ — набот.
Жондор жисмларга юрак унсур каби
Абҳур била ўтгай ҳароратлар дами.

Бош мячи, орқа мия бирлан асаб
Ҳароратин оширмасдан турар асраб.
Иккисидан олгай бўғинлар ҳаракат,
Наслланишга қўш мояк — тайин олат.
Алар билан бола пайдо, нав сақланур,
Йўқса, алар, жондорда нав одоқланур.
Эту ёғу безлар экан турли-туман,
Жондорларга бўлғай қурол, сақлар омон.
Бадандаги парда, суяк, бойлоққи бор,
Гавда учун суянчиқдир ҳамда мадор.
Бўлсин учун тан барҳаёт, қомати бут,
Асл аъзо хизматлари эрур мавжуд.
Оёқ-қўлга тирноқ ёрдир бармоқ учун,
Соч-тук чиқинди ҳайдаш, зеб бермоқ учун.

ТАБИИЙ НАРСАЛАРНИНГ БЕШИНЧИСИ РУҲЛАР ҲАҚИДА

Руҳ бўлинур, аввал, табиийга ғоят,
У хуш, тоза, мусаффо буғдан иборат.
Қалб аро хуш, тоза нарса руҳ аталур,
У туфайли баданларда ҳаёт қолур.
Руҳ бўлинур тақсимчига мия узра,
Қўйилгандур руҳ у ерда парда ичра.
Бу тур мия қорни ичра етук бўлур,
Ҳис этиш ҳам, фикрлаш ҳам шундан эрур,
Ҳар бир руҳнинг қуввати бор ўзига хос,
Уни ҳеч қайси бошқаси хос этолмас.

ТАБИИЙ НАРСАЛАРНИНГ ОЛТИНЧИСИ ҚУВВАТЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАБИАТИ ҲАҚИДА

Табиатдан етти қувватдур ҳисобда,
Нав, шаклда улар турли ихтилофда.



Бири уруғ ўзгартирар бачадонда,
Ҳеч нарсага у ўхшамас бу замонда.
Бошқа қувват берур уруққа барини:
Суврат, шакл, тан, ҳажм, аъзо миқдорини.
Бор жозиба, пишитувчи қувват эрур,
Мумсинк — тутар, ҳам чиқарар, бари зарур.
Бири танга лойиқ ғизо етиштирар,
Еганларни аъзоларга ёпиштирар.
Икки хилдир икки қувват ҳаракати.
Икки қисм бўлур ҳайвоний қуввати.
Бунинг бири ҳаракатли томирларни
Ёзар, қисар, томир уриш амрларни —
Пайдо қилар, иккинчиси таъсирланур,
Таъсир этар ҳар нарсага ҳозирланур,
Севиш, ёмон кўриш бўлур бир нарсани,
Руҳан тушиш, бардам, тетиклик маскани.

НАФСОНИЙ ҚУВВАТЛАР

Тўққиз эрур нафсий қувват сон-ҳисобда,
Андин беши сезгига хос ушбу бобда.
Қулоғу кўз, сўнгра бурун, сезги маза,
Комил бўлур ҳисслар агар тегиб сезса.
Ундан бири — мушакларга боғлиқ қувват,
Йигит бўғинлари шундан боҳаракат.
Алар ичра бордир, билсанг, шундай қувват,
Нарса эсда акс этади худди суврат.
Бошқа қувват бордир — андан ҳосил фикр,
Ўзгаси-ла барпо бўлур хотир — зикр

ЗАРУРИЙ НАРСАЛАРНИНГ БИРИНЧИСИ МАКОН ВА ОБ-ҲАВО ҲАҚИДА

Қуёш ҳукми — таъсири бор ҳавода ҳам,
Зоҳир бўлур ҳам фаслда, самода ҳам.

Иқлимларга ҳам қуёшдан таъсир утар,
 Бу тўғрида ўз жойида айтган етар,
 Ўзгартирур об-ҳавони ҳар бир босқич,
 Ҳар бир чиққан ҳамда ботган нажм — ёритқич.
 Шиҳобларга яқинлашар қуёш қачон
 Ҳаво қизир, бўлгай иссиқ чун саратон.
 Шиҳоб эса қайчоғ қуёшдандур узоқ,
 Оз-моз ҳаво тапти босилгайдур шу чоқ.
 Наҳс кунлар бўлур эрса, гап сираси
 Ҳукм айла кўрсин ҳар ким ўз чорасин.
 Суъуд ўлса унда бўлмайди ёмонлик,
 Ҳаммасига ҳукм этурсан соғ-омонлик.
 Қайси ўлка жойлашгандир тоғ устина,
 Об-ҳавоси бўлур ажиб салқингина.
 Ўлка агар тоғ қаърида, тосдай чуқур
 Бўлса агар шак-шубҳасиз, иссиқ бўлур.
 Маскан агар тоғдан жануброқдир хиёл,
 Эсмоқлиги матлуб эрур иссиқ шамол.
 Акси бўлиб, тоғлар жойи бўлса жануб,
 Салқин шамол эсгай, иссиқ елни қувиб.
 Ғарбида тоғ бўлса ҳаво оғир, ёмон,
 Ғар шарқида эса — латиф, оромижон.

ДЕНГИЗ ВА ШАМОЛЛАРГА ҚАРАБ ҲАВОНИНГ ЎЗГАРИШИ ҲАҚИДА

Денгиз учун аксинчадир ундай ҳукм,
 Ушбуларни айтур сенга аҳли илм.
 Ўзгарилур шамол бирла мизожлар ҳам,
 Чун кетма-кет келган бўрон, аёзлар ҳам.
 Жанубий ел ҳароратли, рутубатли,
 Гўё бўғар, нафас олиш уқубатли.
 Совуқлик ҳам, қуруқлик ҳам шимол елдан,
 Йўталга зўр келур ундан бундай элда.
 Ҳуш келадур илиқ эсса сабо ҳар дам,
 Дабур эсса унга доим совуқ ҳамдам.

СУВГА ЯҚИН БЎЛГАНИ САБАБЛИ ҲАВОНИНГ ЎЗГАРИШИ ҲАҚИДА

Қайси диёр ерларидир сувга сероб,
Атроф текис, тупроғи нам, бўлса захоб,
Қулмагида бўлса агар суви ширин,
Мизожида бўлгай рутубат яширин.
Қоя бўлса яқинида суви тузлук,
Шундай ернинг ҳаволари бўлгай қуруқ.
Чор атрофинг, очиқ эрса гар масканнинг,
Бор шамолу елга йўли очиқ анинг.
Қиш чоғида ҳаддан ошар совуқлиғи,
Ёз чоғида доим кўпдир иссиқлиғи.
Маскан агар даҳлиз эрур, ҳам ер тўла,
Иш тут ўшанда ҳукмнинг акси била.
Иссиқ кийимдир пахталик ҳамда ҳарир;
Ялтироқлар бирлан каноб совуқ бўлур.
Момиқ, жун бўлса, ҳар ерда ҳарорат бор,
Қуруқликқа бунда бироз зарурат бор.

ҲАВОНИНГ АТИР ВА ХУШБҮЙ ЎСИМЛИКЛАРГА ҚАРАБ ЎЗГАРИШИ ҲАҚИДА

Ҳар бир хушбўй гиёҳ бўлсин ердан унар,
Биз айтамыз: осу толу ҳам нилуфар.
Мизожига ҳарорат-ла ҳукм чиқар.
Бу хушбўйлар беш хил тури кўп муътабар,
Ўз рангида бўлган қизил гул гунафша,
Совуқлик-ла беради ис, айлар иншо.
Хушбўй модда, атрларда иссиқлик бор,
Бунга асло кирмас сандал била кофур.
Қора, яшил рангдан кўзга бор манфаат,
Шу ранглардан топгай басоратинг қувват.
Оқу сариқ ранглар ҳаддан ошса агар,
Бундан сенинг кўзларингга етгай зарар.

ЗАРУРИИ НАРСАЛАРНИНГ ИККИНЧИСИ ЕЙИШ ВА ИЧИШ ҲАҚИДА

Билгилки сен ҳукми ғизо ушбу булур:
Ўсмоққа лойиқ нарсаларни устирур.
Сингиб ҳам тарқалиб бўлса нарса адо,
Ул нарсанинг ўрнини олгуси ғизо.
Гар тоза қонни ўзидан пайдо қилур,
Ундай ғизолар мақталур, нафли булур.
Буғдой ундан ёпилса гар оби нон,
Жўжа эти куп мулойим, оромижон.
Кўкат есанг, яман кўкати хуш булур,
Истеъмоли бемор кишига мос келур,
Баъзи ғизо бўлмай ғализ, оқ нон шу ҳол,
Уч йил боқиб сўйган қўйнинг эти мисол.
Чарчаб — ҳориб келган кишига бор ғизо
Балиқ эрурки — разрозий ном эл аро.
Ғизодан бор яна латиф мисли пиёз,
Хардал, саримсоқдек ёқимсиз беқиёс.
Бундай ғизо туғдиради сафрони куп,
Андин ясар табобатда давони куп.
Ундай ғизодан баъзида савдо булур,
Баъзи жисмларда касал пайдо булур.
Қари така ҳамда қари молнинг эти,
Зиён эрур мисли кепак нони каби.
Бордир яна бир хил ғализ, ёқмас таом,
Дағал балиқ, сутдай пайдо қилур балғам.

СУВ ВА БОШҚА ИЧИМЛИКЛАР ҲАҚИДА

Аммо ширин анҳор сувин ичсанг қачон,
Сақлаб қолур аслий рутубатни чунон.

Ундай сувлар чиқиндини ҳайдаб чиқар
Шу туфайли томирларга ғизо оқар.
Ёмғир суви сувлар ичра зап тозадир,
Зарар унсур илишмаган кўп сарадир.
Баъзи оқарсув табний, иш тут чунон
Бошқа нарса анга аралашгансимон.
Ичимликлар, масалан, май, сут, мусаллас,
Ғизо бергай тан — баданга ҳар бир нафас.
Ё табиатига танин моил этар,
Ивитилган саканжабин каби тутар.

ЗАРУРИИ НАРСАЛАРНИНГ УЧИНЧИСИ УЙҚУ ВА УЙҒОҚЛИК ҲАҚИДА

Тиним бериб, уйқу этса беҳаракат,
Қуввайи нафс, қуввайи ҳис топар роҳат.
Баданларинг қиздиради, бериб ором,
Уйқу, билсанг, сенинг учун ҳазми таом.
Кўпайтирсанг гар уйқуни ҳаддан нари,
Хилтлар билан тўлур мия қоринлари.
Кўп ухлашлик йиғар танда рутубатни,
Учиради ҳаёт берар ҳароратни.
Бедорлик ҳам маромида бўлса агар,
Таъбинг хушу ўзинг тетиксан муқаррар.
Куч-қувватни тиклаб берур ишлаш учун,
Чиқиндидан аритади бадан ичин.
Кам ухласанг, уйқусизлик пайдо бўлур,
Ғашдир дилинг, нотинч ўзинг, бўлмас сурур.
Рухинг тушар, таъбинг хира, кам уйқудан,
Сўлғин бўлиб рангинг бузуқ, озгай бадан,
Кўз киртаяр, ҳазминг бузар оз ухласанг,
Фикр ишламас, жисминг нурад, бошинг гаранг.

ЗАРУРИЙ НАРСАЛАРНИНГ ТҮРТИНЧИСИ ЖИСМОНИЙ ҲАРАКАТ ҚИЛИШ ВА ҚИЛМАСЛИК ҲАҚИДА

Билсанг риёзат турлари неча-неча
Шарофатли бўлур агар у ўртача.
Туғри ва муътадил бўлиб, усгай бадан,
Кир-чир ила чиқиндидан қутулар тан.
Ҳозир этур жисмингни у ғизо учун,
Гўдакларни йўллар нашъу намо учун.
Ортса риёзат ҳаддидан хориш бўлур,
Руҳинг тушиб, тинканг қуриб, ҳар иш бўлур.
Ҳаддин ошса ёнгай ҳарорат ёт, ғариб!
Намлик кетиб, жисминг қолур кўп сарғариб,
Асабларинг заиф этур оғриқ чу зўр,
Еш яшамай, ош ошамай танинг қарир.
Риёзатсиз ётишдан кўп топма роҳат,
Бу роҳатдан тополмассан ҳеч манфаат.
Жимжит ётсанг ифлос хилт-ла тўлур бадан,
Ғизога ҳеч ҳозирланмас бирор маскан.

ЗАРУРИЙ НАРСАЛАРНИНГ БЕШИНЧИСИ БУШАНИШ ВА БУШАНМАСЛИК ҲАҚИДА

Ортиқлик гар тан — жисмда бўлса қачон,
Ҳатто мия хилтдан бушаш истар аҳён.
Томирдан қон олмоқ фойда баҳор чоғи,
Дори-дармон ишлатсанг ҳам, қилсанг сурги.
Қайт қилишга ёз фаслида ўзни шайла,
Савдо ҳайдаш зарур эса кузни пойла.

¹ Бу ерда ортиқча бадантарбия қилиш билан баданда «таниш» бўлмаган бегона исиқлик пайдо бўлиб, кишини бетоб қилиши мумкин дейилмоқчи.

Гаргара қил, тишингни юв, мисвок ишлат
Оғиз, танглай тоза бўлур қолмас иллат.
Заҳар танғиб келса бўшат, эринмагил,
Тез ҳайда ҳайз қонин фасод қилмай ҳосил.
Ич тўхташдан халос этолсанг, мисоли —
Қуланж каби ёмон дарддан бўлғунг холи.
Кир-чиркининг даф этишга ҳаммомга бор,
Зудлик билан қушдай бўлгил ҳам беғубор,
Тозаламоқ бўлсанг теринг кирдан тамом,
Баданингни пок этмоққа керак ҳаммом.
Жимони-чи, ёшлар бажо этсин, майли,
Ҳоли бўлсин бадан дарддан шу туфайли.
Ўзи озғин, урта ёшли, тани нимжон
Булганларни қайтар ундан, жимо-зиён.
Ғизодан сўнг гар жазм этса жимога ким,
Никрис каби кўп дардларга бўлур маҳкум.
Жимо кўпи заиф айлаб, толиқтирар,
Жисемга кўп дарду алам йўлиқтирар.

ЗАРУРИИ НАРСАЛАРНИНГ ОЛТИНЧИСИ НАФСОНИЙ КАИФИЯТЛАР ҲАҚИДА

Ғазабланиш қўзғатади ҳароратни,
Зарар этиб, олур тандан ҳаловатни,
Қўрқиш совуқликни қўзғар, ўйнаб юрак,
Ҳаддан ошса баъзан одам бўлгай ҳалок.
Шоду ҳуррам кечса ҳаёт яйрар бадан,
Эт семириб, андин етгай зарар баъзан.
Озғинларни ўлдиради қайғу бешак,
Ким озмоқчи бўлса унга қайғу керак.

СОВУҚ КАСАЛЛИК САБАБЛАРИ ҲАҚИДА

Совуқликни пайдо қилган нарса танда
Баъзан бузар тартиботни бор баданда.

Наша киргай совуқликка ҳароратдан,
Қор аслида совуқ эрур табиатдан.
Очлик эса руҳ ғизосин айлар адоғ,
Тан гўёки ёғи тугаб қолган чироғ.
Ортиқ туттиш қамрар ҳароратни чунон,
Иссиқ кетиб, совур баданлар кўп ёмон.
Ҳаракат кўп оғир бўлса руҳ бўшашур,
Совур жасад, дармон кетиб, дардинг ошур.
Роҳат ичра яшар кимки юрса салқин,
Бурқсираб ўчган мисоли лаҳча ўтин.
Қалин бўлса баданда гар кийим — кечак,
Бор оловни ўчиради бўғиб бешак.
Бадан совур бўлса агарда у ковак,
Бор ҳарорат тарқалади мисли ғовак.¹

РУТУБАТЛИ КАСАЛЛИКЛАР САБАБЛАРИ ҲАҚИДА

Рутубатнинг сабаби бор, улар беш тур,
Китобларда ёзилган ҳам, ҳисоблидур.
Иссиқ, чучук сувда асл рутубат бор,
Қуйиб ювинилиб тонган у эътибор.
Кучда рутубатли бўлур сут, ҳўл пишлоқ,
Есанг агар ширин сувда ўсган балиқ.
Тан роҳати, туқлик эса беҳад чунон
Этда рутубат бўғилиб ҳоллар ёмон.

ҚУРУҚЛИК КАСАЛЛИКЛАРИ САБАБЛАРИ

Қуруқликни пайдо этар бешта сабаб,
Сезилувчи ҳамда маъқулликка қараб.

¹ Баданда ғовак бор бўлса, худди тешиқдан ҳарорат чиқиб кетгандек бўлади.

Феъли қуруқ шимол шамоли сингари,
Кучда эса хардал егач бўлган каби.
Оч юриш ҳам то рутубат кетган қадар,
Бари қийин ҳаракатлар қилур асар.
Қуруқлик баъзан эриб хилт тарқалишдан,
Бўшалиб, гоҳ ич суриш ҳамда толишдан.

ОДАМ АЪЗОЛАРИ КАСАЛЛИГИ САБАБЛАРИ ҲАҚИДА

Аъзо, бугин катта бўлмоғига сабаб
Бўлгай шакл берур қувват, ғизо талаб.
Кичикларга сабаб анча қарши бўлур,
Катта бўлмоғининг асли терси бўлур.
Аъзоларнинг тус — шаклини бузар сабаб
Пайдо бўлар бу орада ҳолга қараб.
Ё бачадон ёмонлиги сабаб анга,
Ё шакли қабул этмас модда танга.
Ёки тўғри чиқмас бола туғилганда,
Эгри-бугри бўлиб чиқар шакли шунда.
Иўргаклашда, кўтаришда ёки ҳатто
Эмиш, қўйиш ё белашда бўлар хато.
Ё энага боққанда кўп бергай ғизо,
Тўғри этмас бола эмизишни адо.
Заифликдан толар ҳолдан, бола қулар,
Охир синар қубба суяк гар йиқилар,
Ё пачақлар бурнин шунда, бўлар пучуқ,
Қайтаролмас аслига тиб, этмас тузук.
Синган суяк битмай туриб тортган мисол,
Бесабрлар қимирлатар, бузар дарҳол.
Хилт кўплиги тусни бузар маховсимон.
Ёски силдек камлиги ҳам унга зиён.
Ё бир асаб бўшашгандан, юз фалаждан,
Бўйин эгар тортишиш ҳам ушбу ваядан.

Шишу яра излари ҳам айлаб асар
Аста-секин тан шаклини шундай бузар.
Тунда пайдо бўладиган баъзи бирор
Ҳолатидан ҳосил бўлар белгилар бор.
Баъзилари билинади кўриш билан,
Сариқ касал ранги каби ё шиш билан.
Баъзилари қулоқ билан сезилади,
Чун истисқо каби қорин бузилади.
Ҳидлаб кўриб биладилар баъзан яққол,
Худди бадҳид, сассиқ яра — чақа мисол.
Баъзисини идрок этиб дарҳол сезар,
Оғзида-чи, нордон каби бўлгай маза.
Баъзин эса ушлаб кўриб билгунг чунон,
Бўртиб чиққан ушал берчдай шиш, саратон.

ЮРАК ИШЛАРИ ҲАҚИДА

Бир хил уриш, мароми бир бўлса юрак,
Соҳиб юрак соғломлигидандир дарак.
Томир уриш маромидан чиқса агар,
Дарду алам борлигидан бергай хабар.
Томир уриш аслига гар бўлса хилоф,
Дарду алам кўплигига қил эътироф.

ТОМИР УРИШНИНГ ТУРЛАРИ, БИРИНЧИСИ КЕНГАЙИШ МИҚДОРИ ҲАҚИДА

Томир уриш турлари-чи, ун хил бўлур,
Ани фақат тийрак киши ёддан билур.
Бирламчиси кенгайганда ҳосил бўлур,
Ёки ута ортиқ ё муътадил бўлур.

Миқдоричи қувватига далил эрур,
Гар каттасин уч хил тарафи кўринур¹.
Зиддин анинг кичик деюрким қувватда,
Бўлур узун, катта томир ўз навбатда.
Томирларнинг кенгаюри, тораюри,
Бўлур унинг ҳам юқори, ҳам паст тури.

ТОМИР УРИШДА ҲАРАКАТ ВАҚТИ ҲАҚИДА

Томир уриш ҳаракати турли-туман,
Ҳар бирининг ўзига хос бордир замон.
Юрак тез-тез ва асабий урса агар
Етган бўлур қувват, ҳароратдан асар.
Кам-кам бўлиб, сийрак-сийрак зарб ургани —
Совуқлиги ортиб, мадорсиз тургани.

ТОМИР УРИШИДАГИ ҲАРАКАТСИЗЛИК ВАҚТИ ҲАҚИДА

Беҳаракат томир уриш шундай эрур,
Неча хилу ҳамда навларга бўлинур.
Доим эсанг тинч — оройиш сукунатдан
Нишонадур заиф қувват, ҳароратдан.
Гар бўлинса томирларда тинчлик ул он,
Бушашгандан, совуқ мизожликдан нишон.

ТОМИР УРИШИДАГИ ҚУВВАТЛАР МИҚДОРИ ҲАҚИДА

Томир уриш кучли бўлур, сезади тан,
Қувват миқдори жиҳатдан икки хилдан.

¹ Бу ерда урадиган томирларнинг уч хил тарафи — узунлик, кенглик ва чуқурлигининг ёйилиши ҳақида гап борапти.

Акси аниг заиф эрур булса юриш,
Бармоққа кўпда сезилмас нозик уриш.

ҲАРАКАТЛИ ТОМИР ЖИСМИНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА КАЙФИЯТИ ҲАҚИДА

Ушланилгач, томир уриш қаттиқ, яққол,
Қуруқ мизожликдан дарак булур дарҳол.
Ҳул мизождир иккинси жинси ичра
Мулойим ҳам берутубат булмас сира.
Қон томирин иккисин ҳам кайфияти,
Мизож учун баровардан далолати.
Жисми совуқ томир совуқликдан нишон.
Иссиқ томир зиддан хабарчи ул замон.

ТЕР ОРҚАЛИ ДАРДНИ БИЛИШ ҲАҚИДА

Эсингда тут, ушбу эрур дард белгиси:
Рутубатли касалда кўп тер булгуси.
Гоҳо-гоҳо чиқса-чи, тер бундай эмас,
Бу тер киши табиати кучи, холос.
Терлаш кишида гар булур ҳаддан нари,
Қувватда у ожиз булур борган сари.
Тинка қуриш, чарчоқ табиатдан бу тер,
Ундай табиатнинг ўлиmidан хабар.
Касал бўлиб оз терласа кучсиз чандон
Бадандаги тешикда у тўсилгандан.
Хилти қуюқ, терни чиқармоққа ожиз,
Тер етилмас, мулойим таъб далил ҳаргиз.

ТЕРНИНГ КАЙФИЯТИ ҲАҚИДА

Оқарган тер чиқса агар тандан қат-қат,
Бадандаги балғамдан бу чин далолат.
Сариқ чиқса билгил, дарднинг сафроси бор.

Мабодо тер қора, демак, савдоси бор.
Қизил бўлиб кўринса тер касал қондан,
Шунга ўхшаш далолатлар келур таъмдан.
Суyoқ тер хилт ичра бўлмиш латофатдан,
Қуюқ тер эрса аксинча далолатдан.
Терласа гар бутун аъзо тан учун соз,
Ёлғиз аъзо терласа, бу ёмон мараз.
Чиқса тер вақтида касал огоҳ бўлур,
Шу тер билан шифо унга ҳамроҳ бўлур.
Бу тер яхши, мақтовларга сазовордир,
Акси ўлса, беҳайр ўлур, дилозордир.

ҚОН ҒАЛАБАСИ АЛОМАТЛАРИ

Ғолиб келар хилтлар аро чун қон агар,
Уйқу ҳамда бош оғриғи ҳаддан ошар.
Томир йўғон, қизғиш бўлур аксар вақти,
Четга чиқур билсанг тафаккур қуввати.
Оғир сезур бош ўзини, сезги заиф,
Ланжлик бўлур, ҳаддан нари тапти ошиб.
Курак суяк вазмин эрур, кўп эсноғи,
Аксарият оғирлашур қўл-оёғи,
Кериш келар, қон ҳам оқар бурун аро,
Бирозгина бўшашади ич ҳам ҳатто.
Маишатда истар доим шод-фаровон
Бир хил ҳаёт тушда кўрар ҳар хил алвон.
Қичир доим, тинчимас қон олган ери,
Кўз қизарар бундай дардда ҳаддан нари.
Танда чипқон ҳам тошмалар бўлак-бўлак,
Уйқусида егай доим ширин емак.
Гар емаган бўлса ҳамки тотли нарса,
Доим оғизда сезилур ширин маза.
Ё йнгитлик аввалида ёки баҳор
Фаслида бу юз беради, қолар ночор.
Бари далил қон мизождан очиқ-ойдин
Кўргунг амалийни бошлашимдан олдин.

САФРО ВА САВДО ҲАҚИДА

Сафро агар келса голиб бадан ичра,
Кўзинг кўрар сарғайишни тери узра,
Оғиз агар аччиқ, какра туюлганда,
Иштаҳалар таомга ҳам бўлур канда.
Ошқозони ачишади, қусар сафро,
Шу боисдан ич кетиши бўлур пайдо.
Уйқу қочиб, кўз киртайиб, ҳоли ёмон,
Оғиз қуриқшаб, тил қурур, рангги сомон.
Пешоб сариглик тус олур, кетгай хуши,
Қўпчир тери шундай пайт оғгай эси.
Емак емас, лек ташнадур, ғамгин, ўсол,
Туш кўрса ҳам ўтлар аро ёнган мисол.
Томир уриш ҳам суст бўлур, эт ҳам қизур,
Иссиқ қилиб сувда чўмилмак кўп кечур.
Жануб ўлка, йнгитликда келиб мудом,
Машаққатлар гар кетма-кет этса давом,
Ёзда эса лаззатли зўр, ширин емак
Сафрога зўр келишини билиш керак.

САВДО БЕЛГИЛАРИ ҒАЛАБАСИ ҲАҚИДА

Савдо агар голиб келур жисминг аро,
Тус ўзгаришга шу сабаб ҳамдир хира.
Фикр ишлагай, иштаҳалар ғизога зўр,
Оғизда таъм голибо нордон сезилур.
Ланж табиат, баджаҳл, қилар шовқин-сурон,
Томир уришда кўп бўлур сустлик чунон.
Қабзият ҳам, танда қора доғлар пайдо,
Бетоқатлик, уйқусизликдур доимо.
Пешоб суюқ, оқиш бўлур шундай маҳал,
Ахлати ҳам етилмаган, бир дард, касал,
Қуруқ овқат, ҳар хил ташвиш бунга макон,
Сабру қарор қолмай, қайғу булса аҳён

Бундай касал уйқусида даҳшатли туш
Кўрғай, ҳалокатда бўлур, қўрқар, нохуш.
Урта ёш ҳам куз фасли ҳам, ўлка шимол,
Бўлса яна ориқлик ҳам шунга мисол.

БАЛҒАМ ҒАЛАБА ҚИЛГАНЛИГИ НИШОНАЛАРИ

Балғам агар ғолиб келса хилтлар узра,
Бош оғригай, уйқу келур, тинмас сира.
Ҳаддан ошар ялқовлиги, беҳафсала,
Беиштаҳа доим ўзи, гавда тўла.
Танбал бўлур юрмакка ҳам, фикри саёз,
Телба мисол, кўп шалпаяр, довдир мижоз.
Оққай сулак, салқир юзи, кўпчир хунук,
Рангда оқишлик юз берур афти совуқ.
Томир уриш бўлгай дағал ҳам сует бўлур,
Пешоб қуюқ, етилмаган бир тус олур.
Бундай кишилар чанқамас, куйса юрак,
Балғам шўри, сасиш бори дарддан дарак.
Совуқ мизож ҳам ҳўл ғизо тинмай есанг,
Қартайган чоғ ё қиш кези бефарқ билсанг.
Риёзат этмаса ҳам тушмаса ҳаммом,
Билиб-билмай тановул этса кўп таом.
Мамлакат нам, серанҳору серсув эрур,
Тушда агар дарёю кўл, денгиз кўрур.
Босинқирашдан зорланур уйқу кези,
Қуввайи ҳазм тузатолмас кайлусини,
Кўрсанг агар лозим бўлган аломатлар,
Касалликда бўладиган заруратлар.
Соғлом кишига ёпишган ҳолни кўрсанг,
Аларнинг дафъига шошгил, айла чоранг.

КАСАЛЛИКНИ БИЛДИРУВЧИ БЕЛГИЛАР ҲАҚИДА

Улим хавфи баъзи дарддан белги — нишон,
Баъзи белги соғлиқ билан шодлик замон.
Таърифлаймиз белгиларни сифатила,
Бу далиллар билишга бир муқаддима.
Касал одам ҳалоқини англар қарийб,
Узни тияр даволашдан шунда табиб.
Бўлиб касал соғайиши унга равшан,
Айта олур очиқ анга, этар хурсанд.
Белгиларнинг аввали шу: вақтлардир,
Вақт ичинда бўлар турли офатлардур.
Билмак керак дард бўлишин оғир-енгил,
Қисқа-узоқ муддат ичра узил-кесил.
Дард касоди пайдо бўлганликка қараб,
Табиб вақтни белгилайдир ҳолни сўраб.

КАСАЛЛИК ДАВРИНИ БИЛИШ ҲАҚИДА

Ҳар касаллик даври бўлур турли-туман,
Мавту ҳаётлар юз берур шундай замон.
Дард бошланиш, авжга чиқиш, тугаш пайти
Келиб, улур ё соғаяр хавфи қайтиб.
Туртиламчи: дард пасайиш вақти дерлар,
Бунда ўлмас хато даво бўлмаса гар.
Дард бошида аъзоларга теккай зарар,
Занфлиги бошқа феълдан юз берар.
Ахлат, тупук, пешобдаги чўкма тамом,
То етилув кўрингунча этгай давом.
Улар таъсирида бўлгай иситма ҳам,
Навбат ила келур, дардга бўлиб ҳамдам.
Бу ҳолдан сўнг тугаш даври бошланур бил,
Етилишинг тула курсанг гар муттасил.
Бунда дарднинг тутиш даври кўп бўлмагай,

Юз бериши кам-кам бўлур ва пайдар-пай.
 Дард камайиш томон юрар ушбу замон,
 Соғайиш юз бериб ,тугар касод — бухрон.
 Гар кўринса касалларда бу аломат,
 Дилин шод эт, қолғусидир у саломат,
 Зеро бундоқ бир паллада улим бўлмас,
 Даво янглиш бўлмас экан, касал ўлмас.
 Ё бир офат юз берсаю келса вабо,
 Улим бўлур, тишдан елса зарар ҳаво.
 Касалликнинг чегарасин билсанг қайда,
 Енгил ғизо берсанг унда келур фойда.
 Дард ариса ғизони сен ўртача қил,
 Бахту иқбол келишини муқаррар бил.
 Охирги давр касалликда кечса албат,
 Енгил ғизо бермоқни ҳам таққа тўхтат.

КАСАЛЛИКНИНГ УЗУН-ҚИСҚАЛИГИ ҲАҚИДА

Ҳар бир касал маълум муддат талаб қилар,
 Бир хили қисқаю аммо ўткир бўлар.
 Балки касал вафот этар, топмай нажот,
 Ё соғаяр дарди бўлиб хору касод.
 Етилмоқ ҳам, дард вақти ҳам, шитоб бўлур,
 Оғир бўлур, бемор ҳоли хароб бўлур,
 Бу дарднинг бошланиш даври бўлур қисқа,
 Уни билиб чорасига тадбир айла.
 Ғизони мўл тановул этса гар бетоб,
 Ҳазми оғир келиб, бўлур қуввати соб.
 Бошланишда қуввати ҳам кетар тушиб,
 Охирига етмай қолурки бўшашиб.
 Бўлсин ғизо миқдориди мезон таниқ,
 Сафар аҳли овқатидек қатъий, аниқ.
 Аломатлар аммо оғир келса агар,
 Ҳам уларда зоҳир бўлса хавфу хатар,

Қувват кетиб, мадор агар битса ёмон,
Ақл-ҳушда кўринса гар турфа нуқсон,
Кутармаса дардни касалнинг қуввати,
Демак, унинг яқин эрур ҳалокати.
Белгиларнинг ёмонлиги савдодийлик,
Бу аҳволни аён айлар бўлса билик.
Бир хил дард бор давом этар узоқ замон,
Бунга унча йўлиқмагай тезда инсон.
Қуритади тинкангни кўп, айлайди сил,
Қони кетиб, озиб улар, мисоли қил.
Бундай касал кўп вақт утиб топгай шифо,
Дард етилиб ҳам тарқалиб, бўлгай адо.
Англа ани енгил содир бўлишидан,
Бундай дарднинг таъби совуқ келишидан.
Ундайларнинг озайтирма таомини,
Йўқотади қувватини, оромини.
Бу икки хил бетоблик ичра бегумон
Узун-қисқа эмас, дард бор ўрта миён.
Бу хил дардманд кишиларга бергил ғизо,
Ўртача бер, муътадили бўлгай раво.

БУҲРОН ҲАҚИДА

Танда ўзгаришлар бўлса, шитоб аён,
Бундай дардга дейилади дарди буҳрон.
Бу ўзгариш гар машаққат палласидир,
Дард ила нафс курашида бўлур зоҳир.
Оз вақт ичра бунда одам топар вафот,
Ё хавф кетиб, ўлим ариб, қайтар ҳаёт.
Бўлгай кураш ва олишув — чин можаро,
Одамдаги қувват билан иллат аро.
Ғолиб келиб қувват агар кетса буҳрон,
Шунда одам сихҳат топиб, қолгай омон.
Ё дард ундан ғолиб келса, топар вафот,
Шунда ҳаёт майдонини олур мамот.

БУҲРОН — КАСОДНИНГ ХИЛМА-ХИЛ ТУРЛАРИ БАЕНИДА

Олти хилдир дардда бўлур ўзгаришлар,
Шу хилдадир енгилланиш, дард аришлар.
Оз вақт ичра киши жисми фориг ўлур,
Соғайишга, дурустликка юз ўгирур.
Аввал бошдан кўринади касал шодон,
Бу хайрли аломатдур, яхши буҳрон.
Ўзгарса гар аксига ҳол тезу жадал,
Ҳалокатга олиб борур охир ажал.
Бу аснода табиб бўлур кўп ҳангуманг,
Ҳалокатли буҳрон уни айлайди танг.
Учинчи хил ўзгариш ҳам кўп сушт бўлур,
Оқибатда касал ҳоли дуруст бўлур.
Бунда касод бўлса дардда бўлмас буҳрон,
Бемор оз-оз сиҳат топиб, қолгай омон.
Тўртламчида ўзгариш ҳам бўлмас шитоб,
Дарди ошиб, оро йўлда қолур бетоб.
Бундай пайтда қуриб борса силла — ёмон,
Дард зўраяр кетган сайин қувват, дармон.
Бешламчиси ўртачадир ўзгариши,
Ўлим сари етаклашдир унинг иши.
Олтинчиси, касал бўлса ўрта миён,
Вақти билан етаклар у ҳаёт томон.
Бу иккала буҳрон шундоқ мураккабдур,
Қачон кўрсанг бир-бирига зидлик қилур¹.
Дуруст буҳрон пайдо бўлур дард сўнгида
Бемор танда қувват устун бўлур унда.

¹ Ибн Рушднинг шу байтларига берган изоҳига нараганда бешинчи ва олтинчи буҳроннинг ҳар бири юқоридаги тўрт буҳроннинг иккитасидан, яъни яхшидан яхшисидан ва ёмони ёмонидан таркиб топган.

Акси анинг дард ариган замон келур,
Бундайларнинг бухрони кўп бежайр булур.

БУХРОН ҲАҚИДА БИЛИНИШИ ЛОЗИМ БЎЛГАН НАРСАЛАР ҲАҚИДА

Бухрон билан билмоқ лозим уч нарсани
Бу маънони англамоқлик бурчинг сани.
Огоҳ бергувчи белгилар, бухрон кези,
Анга далил бўлгувчи бир дарднинг кўзи.
Тугаса бир дард — аламнинг гар бухрони,
Нима билан тугаши ҳам маълум ани.

БУХРОН АЛОМАТИ ҲАҚИДА

Ҳар бир бухрон келишини айтадиган —
Кучли белги булур, уни этдик баён.
Афт-ангори телбасимон, давдир мисол,
Ҳоли ёмон, қулоғида оғриқ, ўсол.
Кўзёш оқар, ҳеч тинмайин келган малол,
Безовтадир, уйқуси кам, сармаст хиёл.
Дарди ошиб, кўзларидан уйқу учар,
Гоҳ буйинига, гоҳ кўксига оғриқ кўчар.
Гоҳ-гоҳида чўчиб тушар, кўз уйқуда,
Тез уйғонур қолган каби тўлқин-сувда.
Тишларини қайрайди у, ғажир-ғужир,
Дарди қўзиб, ҳа деганда бурун қичир.
Баъзан қолар тамшанганча лабни сўриб,
Лаб таноби қочар гоҳо, гоҳ гезариб.
Тез-тез нафас одат булур бу дард учун,
Нафаслар ҳам совуқ, аммо чуқур узун.
Томир тез-тез уриб, гоҳо қизир бадан,
Йўтал тутар келиб худди ғарғарадан.

Доим юрак уйноқ, гарчи оғир ётар,
Сапчиб туриб ўз-ўзича юриб кетар.
Оғрир қизилўнгач, оғрир тамоқ, ҳангом,
Кўнгли айниб, маъюс, ғамгин боқар мудом.
Гоҳ-гоҳ қовурға ёнида санчиқ бўлур,
Оғриқ, алам ўткирлашиб, аччиқ бўлур.
Қора талоқ ё ким жигардан нолигай,
Меъда узра оғриқ келганда пайдар-пай.
Қорин оғриб буйракка ҳам келади зур,
Бетоб учун бу хил оғриқ оғир келур.
Зурайса гар олатда оғриқ ул замон,
Зирқирайди орқа тешик ё бачадон.
Барча бўғинларга алам, оғриқ елур.
Баъзиси тишдан, баъзиси ичдан келур.
Яхши бухрон кези оғриқ аламлар зўр
Бўлса, билгил бу яхшидур, дард тузалур.
Шундай эт гар дард етилган бўлса аён,
Йўқса, хабар зидда этилгандур баён¹.

ЎЛИМДАН ДАРАК БЕРУВЧИ БЕЛГИЛАР ҲАҚИДА

Нурни ёқтиришмас, сўник қарашлари,
Юзни шартта бурар, оқар кўз ёшлари,
Кўзнинг қири тораяди, тортиб кичик,
Эсноқ йўғу дарча мисол оғиз очиқ.
Бўшашади икки қўлу икки оёқ,
Чалқапчаси ухлаб қолар чарчаган чоғ.
Бундай касал тушагида ёта олмас,
Уйқусираб оёқ-қўлин ёпа олмас.
Илашгандек гавдасига гўё иш-тук,
Гумонсирар, қилиқ қилар қизик-қизик.

¹ Яъни ёмон бухрон куни (кезида) ва етилиш бўлма-
гандан билиш керак бўлиб қолади.

Дард сўнггида оғирлашур қўлу оёқ,
Бир нарсага тикилади жуда узоқ.
Икки қўли интилади ёстиқ сари,
Тишларини ғичирлатар ҳаддан нари.
Кўзга нуқул кўринади бир қора қул,
Уни бўғиб ўлдирмоқчи бўлар буткул.
Дарди оғир қолаверса, бундоқ касал,
Чўкаверар яқин бўлиб қолгай ажал.
Аввалига жим ётиб, сўнг бўлса гапдон,
Вазмин ётган касал бўлса бесарамжон.
Кўз-қулоқдан нолса кўп, сўнг, алқисса
Оғриғидан қувват кетиб гап демаса.
Дардни тортиб, азобини чекиб буткул,
Туш кўрганда устига қор ёғса нуқул.
Ҳаяжонли, совуқ нафас олса бурун,
Бу аломат ҳалокатдан нишондир чин.
Ухлай олмай, мижжа қоқмай чиқса туни,
Ва уйқудан кўз очмаса кундуз куни.
Оромини бериб бўлса ҳоли ёмон,
Аламига сабаб бўлса уйқу ҳамон.
Қандай бемор табиби тиб қонунидан
Ҳам тополмас бирор чора мазмунидан.

УЛИМДАН ДАРАК БЕРАДИГАН БАДАН ҲОЛАТИ ҲАҚИДА

Улик юзига ўхшаса касал бети,
Суягига чап ёпишса чаккак, эти.
Дард совуғи таъсиридан қулоқ шалпанг,
Виртайган кўз ичга тушиб боқса аранг.
Қизаришлар, қорайишлар ҳаддан ошиб,
Кўзлар туртиб чиқиб, лекин хиралашиб.
Ҳаракати камаяди, бақраяди,
Ҳар тарафга совуқ боқиб ағраяди.

Найзаланиб қийшаяди бурун учи,
Тортишади асабланиб лаблар чети.
Қўл оёғи совуб борар мурда мисол,
Тилда яра ҳам доғ-дуғлар тошар яққол.
Содир бўлса безовталиқ ҳам изтироб,
Ёндирувчи иситмалар айлаб хароб.
Тирноқ туси қизил-яшил тортиб чиндан,
Танда яра тошса қора доғлар билан.
Еттинчи кун аввал сарнқ касал келур,
Қовурғалар узра ўша зоҳир бўлур.
Тана сатҳида совуқлик бўлур тайин,
Бадан ичра ҳарорати гар яширин.
Шундай аҳвол давом этса, олса шикдат,
Бошқарувчи аъзоларда¹ узоқ муддат.
Ҳарорати ортиб, икки ҳафта ўтмай,
Қўл, оёғи, юзи шишса гар пайдар-пай,
Ҳалокати тезроқ бўлур, қолмас омон.
Икки ҳафтадан ўтиши ҳам даргумон.
Ҳарорати тўхтар уни ё буҳронсиз,
Ё кучаяр жуфт кунларда у дармонсиз.
Ўлимдандур дарак ахлат агар нуқул
Қора, яшил, сассиқ, ёғли бўлса, қизил.
Бўлса сувдек суюқ, оқу ҳам купикли,
Бундайларнинг ҳаммаси ҳам ёмон белги.
Гар бўлмаган эрса бунга сабаб буҳрон,
Ҳар хил рангда кўринса у аҳвол ёмон.
Заифликдан иштаҳа йўқ бўлса агар,
Ҳамда унда тоза ўтдан белги чиқар.
Гарчи унда бўлса эски қон парчаси,
Сўнгра келса эт бўлакдан бир нечтаси,
Сафродан сўнг қоили келса ичи агар,
Оғритмаса гар ачитиб келган сафар.

¹ Бунда муаллиф бош мия, юрак ва жигарни назарда тутаяпти

Касалликдан ортиқлагай жисм — бадан,
Қора келур ичи, силла қуриб обдон.
Истма ошиб, тоқати тоқ бўлиб чунон,
Ич тўхтаса, мия айнигандан нишон.
Ҳижолатпаз одам агар одат бўлмай,
Ёмон бўлур ел чиқарса тута олмай.
Пешоб суюқ, қора ҳамда оз-моз бўлур,
Бундай киши касал бўлса, албат, улур.
Яна бунга бўлса касал алаклаши,
Бўлур шунда мусибатнинг энг каттаси.
Қора ҳамда сассиқ қусар, бурундан қон
Келса танда мавжуд бузуқликдан нишон.
Ёмон белги агар йўталдур муттасил,
Ҳамда туфук ташлар касал бўлса гар сил,
Йўтал тутар ҳам қийналар, рангли туфук
Бўлса агар дард тузаялмас, бўлмас тузук.
Терлаш агар хосдир касал миясига,
Роҳат бермай етса дарднинг поясига.

УЛИМ ЮЗ БЕРМАИДИГАН ВА
СОҒЛОМ БУЛИБ КЕТИШИДАН ДАРАК
БЕРУВЧИ БЕЛГИЛАР ҲАҚИДА

Кўринса гар соғ вақтидек юзу кўзи,
Тузалиши аён бўлғай, аниқ ўзи.
Ҳарорати бўлса агарда уртача,
Орниқ бўлмай қовурғаю кемирчаги.
Еттинчи кун сариқ касал кўринса гар,
Зеҳни соғлом бўлса, унга тушмас хатар.
Сезгида ҳам, ҳаракатда қувват бўлса,
Жисми жонни енгилланиб нафас олса.
Ором, уйқу истар кўпроқ бундай киши,
Кечалари ухлай олса, хубдир иши.
Ухламаса кундузининг кўп қисмида,
Уйқудан сунг бўлса осуда жисмида.

Уйқу дардни аритади, сен яхши бил,
Алаклаш ҳам дард-алам айлар енгил.
Мия дарди ҳамда унга шерик аъзо —
Бариснинг касалига шудир даво.
Алаклашдан тинса бир кун соғ-саломат,
Бундай касал шифо топиб кетар албат.
Чучкиришлар бўлса агар бундай кези,
Бу тузалиш белгисининг худди узи.
Бошу мия касалида қулоқ, бурун —
Аъзолардан қон оқаркан, шифо бутун.
Нафас олиш бўлса агар чин муътадил,
Энг яхши бир жараёндир, хайрли бил.
Нафас олиш узилмаса бўлур дуруст,
Уҳ тортолмас дардига бетоб устма-уст.
Соғайишда томир уриш шитоб бўлмас,
Нафаси ҳам серҳарорат бўлмайди, бас.
Ҳазми дуруст, иштаҳа хўб, аҳвол ҳамон,
Ахлат қуюқ — суюқлиги урта-миён.
Ахлат туси ўртачадир, яъни сарғил,
Ёки қора бўлмас ёки яшил — заҳил,
Ёки бухрон кун ахлат гар омухта,
Гижжа бирла чиқса, касал иши пухта.
Ўша ахлат туфайли у бўлмиш бетоб,
Бу ишдан сўнг дарду алам битди ҳисоб.
Карлик кетур агар шунда чиқса сафро,
Будир мия оғриғига тайин шифо.
Қора талоқ, савдонйликни даф этур,
Бавосирдан қон келиши хайрлидур.
«Сариқ сув»да¹ сув куп келиши нораво,
Балғам унга аралашиб чиқса — шифо.

¹ Бу ерда Ибн Сино «Қонуни»да зикр қилинган «сариқ сув» касаллигини айтапти, бунда сариқ сув куп келар экан, балғам аралашиб чиқса, бу касал учун яхши бўлар экан.

Бордию кўз оғриқ узра чиқса сафро,
 Тез орада тузалишга будир гувоҳ.
 Пешобини утруж — лимон рангда кўрсанг,
 Ундаги оқ куйқумин чўкканда кўрсанг.
 Касал кўрсанг тер чиқаркан гар муътадил,
 Бу қон иситмаси, буни дуруст деб бил,
 Ангинага йўлиққан кез бош ташини
 Кўриб қолсанг, фойдалидир унда шишни.
 Доим йўтал одамда гар икки мояк
 Шишган бўлса, тузалишдан ўша дарак.
 Ўпка шамоллаш чоғида шишса оёқ,
 Сўнгра бу шиш ўтса агар човга, чатоқ.
 Бурун катаклариди ё лабда яра
 Иситмадан чиқса сөгдомликдан дарак.
 Тиришса гар ё тутқаноқ бўлса касал
 Истма чиқса боз устига бўлур афзал¹.
 Ҳиқичоқ устига акса урса бетоб,
 Дард тузалур, бўлмас сўнгра ҳоли хароб.

II ҚИСМ

АМАЛИЙ ҚИСМ ВА УНИНГ БЎЛИНИШИ

Сен эшитган бу сўзларга азм айладим,
 Тибда назарий бир китоб назм айладим.
 Хоҳиш бўлган амалийни ёза бошлай,
 Уша қисмларни шеърга тиза бошлай.
 Бу китобнинг бош қисмида айтган эдим,
 Зарур бўлган барча гапни битган эдим.
 Икки хилдир амалий тиб қисми — йули,
 Унинг бирин бажо этур табиб қўли.

¹ Чунки бу ҳолда иситма касални тутқаноқ ва тиришиш дардидан қутқарувчи бўлади.

Бошқа бири бажарилур дазо билан,
Ҳолга кўра тайинланган ғизо билан.
Неки ўша тадбир ила чора этмиш,
Қабул айлаб, амал этмоқ лозим бир иш.
Булар бари икки хилга бўлинади,
Биринчиси — соғлиқ сақлаш дейилади.
Иккинчиси — касалликнинг тузалиши,
Мана шулар табибларнинг ғоя, иши.

СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ — ГИГИЕНАНИНГ БЎЛИНИШИ ҲАҚИДА

Сенга айтсам сўзимизнинг рости чини:
Соғлом одам доим сақлар сиҳатини.
Тула соғлом эмас зотлар бунга кирур,
Амалий иш пайтда иккига бўлинур.
Баъзи одам заифлиги баданига
Тааллуқли, барча вақтда бирданига.
Мисолики, биров дарддан янги турган,
Ё чол, гўдак, заифлик танга тенг юрган.
Одам бўлур тан узра бир белги билан,
Андан аён касалланиш хавфида тан.
Ё бўлмаса эту суяк ёки тери
Узра сезарсан бир мараз нардан-бери.
Чун бир кишини кўрасан меъда заиф,
Табъи совуқ ҳам нозигу шундан майиб,
Баъзан она қорнидаю офат келур,
Бирор ортиқ ё шиш каби кулфат келур.
Баъзан бўлур ёшга қараб нуқсони ҳам,
Бир вақт бўлиб, бўлмайди бир замони ҳам,
Чун ҳул мизож ёшлик чоғи бўлгай заиф,
Улғайганда бақувватдир, хушдир, зариф.
Заифлашур қуруқ мизож куз фаслида,
Фасли баҳор заиф эмасдир аслида.

ЎЗ ФАСЛИНИНГ ТАДБИРИ ҲАҚИДА

Соғлиқ сақлаш ишида бу амалий тиб
Икки амалдан топмишдир шундоқ таркиб.
Гар истасанг мизожининг чин қолмоғини
Ўз ҳолида, мос эт ғизоси чоғини.
Гар истасанг ўзгартирмоқ таъби бадан
Чора ахтар мизожинга тескаридан¹.
Соғ кишининг соғ-саломат, вақтини чоғ
Айламоқни истасанг гар, англа мутлоқ.
Маскан ўлсин анга доим шундоқ диёр,
Бир диёрким, ҳаволари соф, беғубор.
Маскан десанг, юзинг бургил саҳро томон,
Шарқий шамол англа латифдир бегумон.
Ўз чоғида тоғ томонда, яъни шимол
Тевараги очиқ бўлган ўлкада қол.
Тунда ўтир баланд жойда, ғир-ғир сабо,
Кундузи туш пастлик томон, хўбдир ҳаво.
Жун, пахталик усти-бошдан юзинг ўтир,
Кийим бўлсин енгил чун пояйи зиғир.
Хушбўй ғиёҳ ишлат совуқ мизожини
Ҳидли майдан танла қизилгул мойини.
Кўзларининг эҳтиёт қил чанг-ғубордан,
Ҳам тутундан, ҳам гидрдан, буғ — биҳордан.
Самум, қуёш шуъласи ҳам чўғ аланга,
Қарши келса зиён бўлур кўзгинанга.
Чаплашилган ажи-бужи хатга сира,
Боқа кўрма, майда хатдан кўзинг асра.

ЕИЛАДИГАН НАРСАЛАР ТАДБИРИ ҲАҚИДА

Овқат емоқни одат эт сен бир маҳал,
Бўлмай десанг, лайлу наҳорда ҳеч касал.

¹ Совуқ мизож бўлса иссиқ мизож овқат бер, акси бўлса аксинча қил, демоқчи.

Энг кўп емак икки бордир сонга мезон,
 Икки кунда уч бор емак ўрта — миён.
 Ҳазм истасанг, шошмай егил, е майдалаб,
 Муддатни чўз, чайнаб егил кўп марталаб.
 Оғир бўлса чайнамоқлик гар тиш била,
 Андин оғир ҳазми анинг ютиш била.
 Кўнгил тусар ҳар нарсага жазм айласанг,
 Лекин ани ҳазми оғир деб уйласанг.
 Зидди била иш тут, бўлсин акси мизож,
 Шояд ўша бадҳазм ғизо топгай рижож.
 Бир хил мизождан бўлмаган эрса ғизо,
 Ёмон ғизо анга бўлур яхши даво.
 Одат кишига куч мисол терс бўлмагил,
 Кўнгил тусар бўлса емак ўтрилмагил.
 Ҳар одатий аҳли андин топгай зарар,
 Пайини қирқмоқлик анга матлуб бўлар.
 Олдин суюқ, сўнгра қуюқ қил ҳар қачон,
 Таъми чучук бўлса анга қўшгин нордон.
 Қуруқликни ҳўлликка қўш, ҳуш қил, тузат,
 Совуқликни иссиқликқа чатиб, безат.
 Совуғини қўшгил агар иссиқ мизож,
 Ҳўл мизожга аксин қўшсанг, топгай рижож.
 Агар семиз эт ёқмаса, ҳуш кўрмасанг,
 Ёғлиқ таом бадҳазм ўлиб, ҳол бўлса танг,
 Туз, мурч, қалампир сеп анга, ҳушхўр қилур,
 Юмшоқ бўлиб таом, таъбинг масрур қилур.

ТАОМ ЕИИШ ВАҚТЛАРИ ҲАҚИДА

Овқат егил донм риёзатдан кейин,
 Сендан чиқиб кетган нажосатдан кейин.
 Емакка вақтни бемалол чоғлаш керак,
 Салқин шамол, тоза жойга боғлаш керак.
 Бу иш учун совуқ кезни мўлжалга ол,
 Доим шундай тадбир ила иш қила қол.

ЕЗДА ОВҚАТЛАНИШ ВАҚТИ ҲАҚИДА

Ез ҳавоси оз емоқни кўрур лозим,
Танлаганинг бўлсин доим енгил ҳазм.
Ғализ этдан ўзингни тий, ўғир юзинг,
Гиёҳ, кўкат, сутлар бўлсин ошу тузинг.
Янги балиқ билан етилган қўзичоқ,
Майли, таом ўлсин гоҳи эркак улоқ.
Товуқ, жўжа, каклик эти ҳам қирғовул,
Таом ўлсин, шуни доим қил тановул.

ИЧИМЛИКЛАР ҲАҚИДА

Бўлмай десанг гар хом семиз, кўпроқ ҳаёт,
Сен учга бўл қорнинг ичин, келур нажот.
Учдан бир жой нафас учун зарур ҳар он,
Учдан бир овқатга, боқий сувга макон.
Ташналикка оз совуқ сув бўлгай даво,
Турган, илиқ сув кўп ичмак бўлмас шифо.
Ичимликка музни кўп ишлатган ёмон,
Чунки андин асабларинг топгай зиён.
Ичирмагил музли сувни чулласа ҳам,
Бўлмаса гар семиз, серқон, миқти одам.
Дастурхонда тўкин бўлса ҳам қанчалик,
Ичаверма, ҳирс қўйиб то бўкканчалик.
Сув ичмагил эсинг бўлса баъдаз таом,
Ташна бўлиб, чиққач, ҳатто тушиб ҳаммом.
Риёзатдан сўнг сув ичмак ўзи кулфат,
Оғир ишдан сўнгра мисли бало — офат.
Зарурат гар талаб этса, куйса андак,
Шундагина тановул эт сувни андак.
Қачон таом йўл олади ҳазм томон,
Аста-секин паст қоринга тушган замон.
Майли шунда ичкинг келса сув ва шароб,
Қонгунча ич, тўйгунча ич, бўлса сероб.

Шароб ичиб ташна бўлиб ёнсанг агар,
Сув кўп ичиб, чанқоқ кетиб, қонсанг агар,
Оғзинг қуруқшаб чанқоғинг чандон эрур,
Билтил ушандай ташналик ёлғон эрур.

МАИ ВА ШУНГА УХШАШ ИЧИМЛИКЛАР ҲАҚИДА

Кўп май ичиб жонингга кўп қасд қилмагил.
Озроқ мусаллас бирла кўп қаноат қил.
Одат қилиб ҳар кун ичиш — бир бедаво,
Гар оч қорин эса ичмак бўлмас раво.
Еган бўлсанг енгил, латиф хуш бир таом,
Ёки аччиқ, уткир бўлса, ичма тамом.
Доим ичиб, маст юришдан бўлгил йироқ,
Ичмакка кўп қасд айласанг, ойда бир боқ.
Манфаат бор май ичилса аҳён-аҳён,
Гар кўпайса анда зиён турли-туман.
Ким боши оғрирки майдан, қизир бадан,
Доим хумор тутиб турса кечу эртан,
Анга Райҳоний ичирким майли, андак,
Сўнгра анга нордон анор бўлсин газак.
Беҳи, бодринг есин, ишни кўп пухта қил,
Берганингда анга май сув омухта қил.
Майни ичиб нолиса ким боду елдан,
Анга ичир майнинг ўзин, тоза хилдан.
Бундайларга кучли сариқ май фойдалиқ,
Шуртаъм газак ҳар чоқ анга бўлгай тузик.
Оппоқ тиниқ майлар дуруст ёз фаслида,
Хушдир ютум бўлгай латифроқ аслида.
Есанг бўлур кўнгил агар тортса овқат,
Омухта қил сувни анга, нордонни тот.

УИҚУ ТАДБИРИ ҲАҚИДА

Кўп ухлама асло, нафсинг топар озор,
Сезгинг ночор булар кўпроқ бўлсанг бедор.

Овқат ҳазм бўлмаганда ухла узоқ,
Кекиригинг сассиқ келса ундан йироқ.
Қўп чўзилса оч қоринга агар уйқу,
Бошга урур аста-секин ахлат буғи.
Бир нарсага суяниб ёт егач таом,
Токи овқат ҳазм ерига тушсин тамом.

БАДАН ТАРБИЯ ҲАҚИДА

Кучли риёзат қилмагил ҳамда мушкул,
Шуғулланмай ташлаб қўйма, ўртача қил.
Ёмон хилтлар йиғинидан бўлса хатар,
Риёзат қил, бадан андан кумак топар.
Пиёда юр ё кураш туш, шартни бажар,
То зур келиб нафас тезлашгунга қадар,
Банд бўлмасин гавда агар бўлса озғин,
То бушашув ҳаддан ортиқ кетмас учун.
Қилдир риёзатни одам серёғ, этдор,
Боғла белбоғни белига гар қориндор.
Озайтиргил, кун тиғида чарчатур иш,
Чунки терлаш бирла пайдо бўлгай хорш.
Жисм узра зарур бўлган барча билим,
Тадбирларинг айтиб ўтдим бўлим-бўлим.
Тандан бушат ёки тўхтат чиқинди ё
Хоҳиш бўлган бошқа пени кўрсанг раво.

ИИЛ ФАСЛЛАРИДА ҚИЛИНАДИГАН БОШҚА ЧОРАЛАР ҲАҚИДА

Ёз ҳақида айтганларим барисда
Гап бор тадбир кайфияти борасида.
Уларни сен ишлат иссиқ мизожлилар,
Ҳамда ёшлар, жануб ўлкалардан агар.
Қишда эса зиддини қил, чунки шунда
Дош келасан совуғига аёз кунда.
Баҳор фасли ҳамда айни куз ора сен,





श्री अमृत लाल

(AMRIT LAL)

1850-1937

Қиш бирла ёз ўртасидек иш кўрасан.
Баҳор чоғи қуруқ бўлсин чора буткул,
Қуруқликдан узоқроқ тут кузда, ҳўл қил,
Баҳор кезнинг оёғида, кузда ҳам бир
Ёз мисоли булар бари чора-тадбир.
Чун баҳорнинг аввали ҳам тадбир учун,
Мисли кузнинг охиридур, ўхшаш бутун.
Ҳам баҳор, куз иккисида қишдаги ҳол,
Қиздирувчи ғизо чора бўлур яққол.
Турғун бўлса кимки шундоқ чора йўлла,
Ким сафарда бўлса бошқа чора қўлла.

САЕҲАТЧИ, АЙНИҚСА ДЕНГИЗДА САЕҲАТ ҚИЛУВЧИ КИШИНИНГ КУРАДИГАН ТАДБИРЛАРИ

Ҳар ким қуруқлик сайрини айлаб кезар,
Ё вақт етиб денгиз аро бир кун сузар.
Гар мабодо қиш чоғида қилса сафар,
Қаттиқ шамол бўрон бўлур, йўлдан қайтар.
Ким кўп юргай денгиз аро сув ғамласин,
Сув идишининг дуб-дурустин хўп танласин.
Йўлга олсин ҳўл ғизою хуш таъм таом,
Юмшатувчи ҳам мулойимлардан тамом.
Бош айланишдан бўлса хавф тез сурги қил,
Сўнг анга денгиз тушишга ҳам тўртки қил.
Мева сувни ичир унга нордон агар,
Қабз этувчи сувларни ҳам қўш муқаррар.
Чумилтиргил иссиқ сувда бундай одам,
Кийим тайёр бўлсин, кирдан ҳоли бадан.
Сафар вақти ким битласа ўзига хос,
Ўлдиришга уларни ҳеч қодир эмас.
Юнгни ол-да, арқонча еш, шунда шайла,
Симоб мойи¹ бирла пишит, арқон мойла.

¹ Бошқа нусхада ясмин мойи дейилган.

Битлар ўлиб, ҳам тўкилиб тушгунча то
Арқонни таққил битлаган либос аро.
Гар мусофир қуруқликда этса сафар,
Унда совуқнинг иложин қил ҳар маҳал.

ҚУРУҚЛИКДА, АИНИҚСА, СОВУҚ ПАЙТЛАРДА САЕҲАТ ҚИЛУВЧИНИНГ КУРАДИГАН ТАДБИРИ ҲАҚИДА

Мусофирни эҳтиёт қил қор остидан,
Қутилади музлашдан у, қор дастидан.
Оёз пайти едир таом тўйганича,
Очлигидан ўлим етиб қўйганича.
Совуқ ўтса ҳаммом тушир илит, эрит,
Тан яшнаган, иссиқ баданларга кирит.¹
Қор оқлиги кўзни қоплаб, ҳам ёшласа,
Бўлур устига қора рўмол ташласа.
Рўбарўга шунда қўйгил кўп қоралар.
Токи тикилсин анга кўп назоралар.
Қўл-оёғин совуқдан қилгин эҳтиёт,
Мойга булат² пайтавани, сўнгра ўрат.
Оёқларга махси кийилишдан бурун,
Пайтавани кўп ўратгил, қалин, узун.
Совуқ қотса, гар сезмаса оёқ оғриқ,
Билки ўша оёқни ургандир совуқ.
Махси, пайтавасин еч, дарҳол тортинмай.
Дарров уни исит ё ншқала тинмай,

¹ Бундай совуқ қотганлар бадани иссиқ, юмшоқ баданлар қўйнига кирса тан жонланади, демоқчи.

² Матида қуст мойи, бошқа нусхада нефть мойи дейилган. Бу ерда пайтава ва қўлқопдан совуқ ўтмаслиги учун мойлаш ҳақида гап бораяпти.

Хардал мойин олиб қизит, дарҳол суртгил,
Сўнгра уни боғлаб қуй, кўп эҳтиёт қил.
Оёқ кетса қорайиб, кўр тиг-ла тилиб,
Фасод бойлаб бузилса тозала билиб.
Гар сочилиб кетса у эт, ташла кесиб,
Ўлган этни айтмоқчиман, қолса сасиб.
Кўп чарчаган мусофирни тузат мойлаб.
Бергил унга овқатини мулойимлаб.
Ҳаммом тушир, ишқала ҳам, уқала ҳам,
Андин сўнгра бир неча кун олдиргил дам.

ИССИҚ ВАҚТДА САФАР ҚИЛУВЧИНИНГ КўРАДИГАН ТАДБИРИ ҲАҚИДА

Иссиқ кунда сафар қилса ҳар бир киши,
Ўйлаб қўйгил ҳам боришин, ҳам қайтишин.
Қўйма, қайтар, боди самум шамолига,
Истма тутиб, қолма тағин уволига.
Шунда унинг томиридан ол анча қон,
Шундай қилсанг қолур шишдан доим омон.
Одам қаттиқ сафро мизож, шудир даво,
Хавфсирасанг чўллашингдан чиқар сафро.
Пиширган мева сув ичир, сафро хатар,
Сафар пайти, ҳарорати бергай зарар.
Едир бироз совуқ мизож кўкатлардан,
Ичир, қондир кўкат суви — шарбатлардан.
Хотиржам қуй, тинч қуй, йўлдан келгун қадар,
Даргазаб этмасин бўлса имкон агар.
Сояда бўл, бошингни ёп, асра доим,
Оз гапиргил, оз бақиргил, бўл мулойим.

¹ Бу ерда пиширилган мева назарда тутилаяпти.
Бунда узум ғўраси, аччиқ анор каби совуқ мизожли
мевалар назарда тутилаяпти.

Ташла жанжал, тортишув ҳамда адоват,
Куп узоқ вақт турма, гар қизғин ҳарорат.
Найзага келганда офтоб йўл юришда,
Ташна бўлсанг, кун тиғида ҳам хоришда.
Кофурдан ишланган бўлса дору мисол
Турмусдек бир кичик доғни оғзингга сол.
Семиз утнинг суви бирла ғура узум
Шаробини сувга қўшиб ич ўша зум.
Қўрқсанг куннинг бетга ёмон таъсиридан,
Очиқ қўйсанг юзни шилар ҳар еридан.
Чорасига шам бирда мойни эрит,
Қўшиб ани аёлларнинг бетига сурт.

БОЛА ТАРБИЯСИ, АЙНИҚСА ОНА ҚОРНИДАГИ БОЛА ТАДБИРИ ҲАҚИДА

Эҳтиёт қил бола қориндалиқ чоғи,
Етмай офат, соғ бўлсинким сулу соғи.
Асра оғироёқ аёл ошқозонини,
Бузилмасин иштаҳаси қийнаб жонини.
Токи бола тоза қондан эт-тан олур,
Она қони чиқиндидан тозаланур.
Гудак ейиш-ичишига боқса биров,
Танла ўзинг тарбият ёшини бирров.
Ҳаяжонга келса агар онада қон,
Қон олма, совуқлик-ла бостир ҳаяжон.
Ногаҳон хилт қўзғалурса қилма сурги,
Хилт юмшатур нарса бергил, бўлур туртки¹.

БОЛА ТУҒИЛИШИ ВА ДАРД ТУТГАНДА КУРИЛАДИГАН ЧОРАЛАР ҲАҚИДА

Туғар вақти яқинлашса ҳомиладор
Аёлларга кўмак бергил то имкон бор.

¹ Шундай қилмасанг, сурги билан боланинг ҳам тушиб кетиш хавфи туғилади, демоқчи.

Ҳаммом тушир, белларини аста сила,
Бола ётар жойларни қўшиб уқала.
Токи асаблар юмшасин, сурт мой била,
Туғиш вақти қийналмасин, кўп ишқала.
Озиғи ҳам бўлсин ёғли, хўп тўйимли,
Шўрва ичир хушхўр ширин, сергушт, мойли.
Бақирину чўчитишдан қил эҳтиёт,
Унга сакраш, додлаш, уруш тамоман ёт.
Дард тутганда туғиш унга бўлса оғир,
Беда сувли ҳурмо қайнатмасин ичир.
Ҳамдам бўлиб аямасдан битта доя
Оёқларин чўзсин, йиғсин зийрак ая.
Бирдан доя усталик-ла тик тургазиб,
Қорнин сиқсин, ҳомиладор қолсин сезиб.
Гар тўсатдан оқсаким кўп ортиқча қон,
Қаҳрабо таблеткасин бер ўша замон.
Қон юрмаса ё бир зарар дард туфайли,
Бир неча мурр — аччиқ дори ичир майли.
Бола тушиб, тушмаса парда-қағаноқ,
Очиб, эритар даво-ла буғла шу чоғ.
Чақалоққа танла эмизувчи жувон
Ёш утмаган, ўрта ёшли, бўлсин жонон.
Семиз этлик, бўшашмаган баданлари,
Ўрта мизожга яқин, миқти танлари.
Серғавдалик, кўкси катта, хушрўй ўзи,
Бўлсин тоза тиши бирла икки кўзи.
Бўлсин ҳоли ҳархил ички дард — аламдан,
Аъзо, бўгин, мучаллари соғлом, соғ тан.
Сути унинг бўлмасин ё қуюқ-суюқ,
Ўрта миён, ранг тоза, оқ, ўзи тузук.
Маза ширин, хушбўй бўлсин, тўкилса-чи,
Бўлмасин ҳеч елим мисол, сассиқ, аччиқ.
Ёғли, ширин таом бирла ғизолантир,
Сарёғ ҳамда янги балиқ этини бер.

ГУДАК УЧУН КҰРИЛАДИГАН
МАХСУС ЧОРА-ТАДБИР ҲАҚИДА

Буриштирар мой сур йўргаклашдан бурун,
То териди етуклик кўрмассан бутун.
Чўмилтирсанг хилтдан тоза бўлур бола,
Йўргакласанг, боғичини секин боғла.
Кўп эмизсанг ошқозони бузилгуси,
Оз эмизсанг иситма чиқиб қочар хуши.
Болага дуқ қилма, ёмон бўлма, қўпол,
Уйқу қочар, қўрқар, ахир бўлар баттол.
Юмшоқ бешик бўлсин ўрни ухлаганда,
Қоронғулик тушиб турсин мисли тундай.
Бетоб бўлиб, бедор ётса, шунда уқи:
Кўкнори қўш таомига, келур уйқу.
Уйғоқ чоғи ёруғликдан айирмагил,
Юлдуз — само кўрсин бола, шодланур дил.
Ранг-тусларни кўрсат унга турли-туман,
Кундуз кунни, этмоқ эсанг кўзни равшан.
Гар истасанг, ўргатмоққа сўзу калом,
Эркалатиб овоз чиқар ҳар хил муқом.
Асал булаб танглайига тез-тез ялат,
Ёки тилига бол суриб, сўнг ишқалат.
Чучукмия ўт шираси, бироз ол бол.
Шу болга оз кундур қўшиб оғзига сол.
Бурни битишдан ҳоли юр, шундан томиз,
Бурнига шу таркиб зарур ҳам кўп тамиз.
Сезгини тезлар чун бу иш бил ҳар қачон,
Овоз дуруст ҳамда майин, нафас разон.
Токи балоғат ёшга у етган қадар,
Қон олмоғу сурги қилишдан қил ҳазар.
Гар унда шиш ё тошмалар пайдо бўлур.
Нам тортқувчи дорни бериш хато бўлур¹.

¹ Бола табияти, мизожи рутубатли бўлгани учун онадаги шиш ёки тошмаларни йўқотишга уринилса, унга зарар келтириш мумкин.

КАСАЛДАН ЯНГИ ТУРГАН КИШИ УЧУН КҮРИЛАДИГАН ЧОРАЛАР ҲАҚИДА

Ким касалдан янги турса, суврат мисол,
Рангпару бардам сиёқу заиф, ўсол.
Кўп лиқиллаб қолган асли улар жонн,
Иўқотгандир баданлари бўлса қонни.
Тузук қара баданларини ўтқазиб,
Узоқ вақт ётиб қолиб кетса озиб,
Ғизосини кам-кам кўпайт, кўп кетмагил
Шошма-шошар иш тутмакка майл этмагил.
Ё қисқа вақт ичра дарддан озса бадан,
Унда кўпайт ғизосини илгаридан.
Лекин буни кўп мулойим, аста бажар,
Токи бадан кенгайишин сезган қадар.
Есин булар кўпроқ тутар кучли ғизо,
Тотли таом емоққачи оз-оз раво.
Доимо тут осойишта, айла хушнуд,
Заифлик бор аъзосида, қилма унут.
Ширин суҳбат қуриб доим дил шодон қил,
Майлинг бўлсин, дилкаш улфат-ла хандон қил.
Дарддан турган кишиларга гулдаста тер,
Гул, сунбулдан, унга хушбўй атрдан бер.
Кўп ўйлашдан, машаққатдан қайтар нуқул,
Шод қушиқлар, нағма, куйлар тинглаш маъқул.
Обзан билан ҳаммом тушир, топгай нажот,
Лек у ерда турмасин кўп, бўл эҳтиёт.
Гар илиқ сув топганингда унга ўтқаз,
Аъзоларига мой суртгил, дарддан қутқаз.
Кўп ҳаракат этдирма, қаттиқ ишқалаш
Ҳам чиқорур иситмани ҳатто уқалаш.

ҚАРИЛАРДА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ЧОРАЛАРИ ҲАҚИДА

Қари бели кучи нура, нимжон бўлур,
Аҳволида ҳар кун бирор нуқсон бўлур.

Кучли емиш бергил, бироқ кам-кам қилиб,
Ҳазми огирликдан хотирни жам қилиб.
Сурги қилсанг сафрони ҳеч сурма асло,
Баданларга бўлгай ўша сафро даво.
Одатланган табиатни қилма канда,
Қон олдиргил, гар олдириш одат танда,
Вақти келиб кимки олтмиш ёшга чиқди,
Зуваласи бўлса пишиқ, гавда миқти.
Ундан қон ол икки марта бир йил бари,
Икки фасл — баҳор, куздан ўтма нари.
Қифол томирдан қон олмоқдан тий ўзинг,
Қайтар ундан, эътибор бер, очгил кўзинг.
Етмиш ёшга етган эса йилида бир
Мартадан ортиқ оширмай қонин олдир.
Кўрган эсанг бадан узра тўлгандай қон,
Ақхал томирдан қон олишдир қатағон.
Босолиқдан икки йилда икки бор қон
Олинсин гар етмишдан беш ошган замон.
Қон олишни тўхтат ушбу ёшдан кейин,
Элтур бу иш йўқса ҳалокатга тайин.
Қайтармагил ўтдаги бор шишларни ҳам,
Этма кучли шишни тортар ишларни ҳам.
Пок эт баданни ишқалаб ҳам терлатиб,
Суртгил мойни анга оҳиста таратиб.
Қилма ҳужум танга дору дармон билан,
Тан тозала мулойим ҳуш таом билан.

ЎҚТИН-ЎҚТИН МАЗАСИ ҚОЧГАН КИШИНИНГ ЧОРАСИ ҲАҚИДА

Ким дардидан шикоятда ўқтин-ўқтин,
Даволагил дарднинг келишидан бурун.
Қайси дарднинг пайдосидан қўрқилса гар,
Ўша дарднинг давосила ишни бажар.

Ким нолигай аъзолари заиф хомуш,
Худди ўшал аъзо давосига кириш.
Дард даволаш қасдида бу айтган сўзим,
Қўллагил, қолдирмагил дарднинг изин.

БЕТОБЛИКНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ ҲАҚИДА

Гар жисмда кўрсанг дарднинг аломатин,
Дарҳол ўйла дарднинг қандай баромадин.
Чун касаллик бадан ичра махфий қаён,
Чорасин кўр то бўлмасидан намаён.
Хавфли бўлган барча дардни сўзлаб ўтдим.
Юз беришин далолатин кўзлаб ўтдим.
Мен айтган дард сабабларин даф эт, кузат,
Давосини ўз бобидан топиб тузат.

АМАЛИЙ ҚИСМНИНГ ИККИНЧИСИ КАСАЛЛАРГА ДОРИ ВА ОВҚАТ БЕРИБ ДАРДИНИ ТУЗАТИШ ҲАҚИДА

Соғлиқ сақлаш бўлимини назм айладим,
Тузатишга дардни энди жазм айладим.
Бу амалий қисмлардан бир жинс бўлган,
Касалликка зид нарсалар қарши келган.
Ҳароратдан бўлса гар дард совуқлик тан,
Совуқликдан бўлса даво терси бирлан.
Ё рутубат бўлганда қуруқлик даво,
Ё қуруқлик бўлган эрса акси раво.
Тулиб кетса хилтлар эт оҳиста фароғ
Турли аъзоларингни, ҳам мия-димоғ.

ДОРИЛАР ТАРКИБ ҚИЛИШ ҲАҚИДА

Дориларни берсанг, агар танҳо ичир,
То кўринсин дори-дармон бирла таъсир.

Сабаблар бор мен айтаман тартибини,
Шундан топиб ҳозирлагунг таркибини.
Дардлар мураккабли бўлур, қўшгил, тузат,
Тотли қилур қўшсанг анга ширин ғизо.
Берган чоғи ўтмаса гар дори танга,
Ўтқазгувчи дори қўшиб бергил анга.
Ютим енгил бўлсин учун аччиқни қўш,
Юмшатишга ёрдам берар чучукни қўш.
Қўшмоқ эсанг бир нечасин бўлсин тартиб
Қондага мувофиқлаб айла таркиб.
Турли хилтни сурадиган сурги дори
Дармонлардан оз-оз қўшгил, бўлсин мадор.
Ҳисоб бирла билиб қўшгил дона-дона,
Аралаштир истагингча, эт миёна.
Сўнг ҳар ўлчам дориларни ютимга бўл,
Дори таркиб этиш йўли худди шу йўл,
Ҳар ютимга қанча тўғри келса санок —
Шуни ичир ё асраб қўй, аҳволга боқ.

ОҒРИҚНИ ТЎХТАТАДИГАН ДОРИЛАР ҲАҚИДА

Огриқ тўхтатур дорилар эрур доим,
Қизитувчан, очувчан, айлар мулойим.
Бор бир тури фойда берар увиштириб,
Берган каби дорига афюн қўшдириб.

ДОРИЛАР ИШЛАТИЛИШИ ҲАҚИДА

Дори мизожи қувватин таърифладим,
Энди даволаш йўлида этдим одим.
Даволашга ишлатилар нарсаки бор,
Ё ичдан у ёки сиртдан юборилар.
Гоҳ ўралур ё ичилур дона чунон,

Каф отилур ё ютилур толқонсимон.
Мойлаб ишқаб суртиб ювиб томизилур,
Танга нина суқиб, урнига нил қуюр.¹
Кўзга босур, маъжун қилиб суртар ҳаргиз,
Тозаланур, мисвок ила чайқар оғиз.
Малҳам қилиш, суркаш ёки кўзга суртиш,
Бурундан ё пешоб йўлидан киритиш.
Шундай бўлур қуруқ дори сурги каби,
Орқа тешикдан юборишдур матлаби.
Дори юбор ҳуқна қилиб боз орқадан,
Ичга тутун кирит, тузат этни баъзан.

ЁМОН АЪЗОНИ ДАВОЛАШ ВА УНИНГ БЕЛГИЛАРИ ҲАҚИДА

Бошу сочдан токи оёқ тирноққача,
Баён этдик дард шифосин шу чоққача.
Хоҳ жасаднинг барчасини қамраб олсин,
Ёки битта аъзога хос бўла қолсин.
Модомики касал дарддан холи эрур,
Ҳайдашга сен уринмагил, у хилт зарур.
Аста-секин ўйла, кириш, топсин ривож,
Мизожининг терси бирла қилгил илож.
Бадан тўлиқ, миқтилиги бунга сабаб,
Билолмагай дард белгисин анга қараб.
Кўрсанг агар дори зарар қилганини,
Дард мизожни билгил тўғри келганини.
Дардни олиб келган сабаб борлик учун,
Зидди билан даволаш кўп фойда бутун.
Аъзо агар бўлса заиф, дардга далил,
Қўлла ушлаб кўрганнинг ҳам бўлар маъқул.
Борган сари касал ҳоли бўлса ёмон,
Нажосати бир дардини айлар аён.

¹ Бу ерда гап укол қилиш ҳақида борапти.

Гар чўкма йўқ пешобида, нечун нохуш,
Чиққан бўлса муътадилдан томир уриш.
Танда бўлмас тулалikka хос касаллик,
Ҳатто у дард жинсидаи ҳоли шунчалик
Оғриқ агар бир жойга хос бўлур қачон,
Уша жойнинг дарди борлигидан нишон.
Аниқланур дарду алам ёшга қараб,
Тан мизожи, рангу рую тошга қараб.
Гоҳида дард қўзир фаслу, замонлардан,
Турар жойлар, шаҳар, улка маконлардан.
Айтиб ўтган барча тадбир ҳам чоралар,
Мизож ўзгартришга у ёрдам бўлар.
Совуқ мизож бўлса киши табъи агар,
Кўргай совуқ нарсалардан албат, зарар.
Барча иссиқ нарса унга нафлик қилар,
Ҳарким ани ушлаб кўрар, дарҳол билар,
Оқ ранг бўлур доим анинг пешоби ҳам,
Томир уриш кўп суст, қочар кўп тоби ҳам.
На ташнамас ундай киши, бедор эмас,
Гар ухламас безовтамас, ночор эмас.
Ранг ганчсимон, эт бўшашган, улка шимол
Бўлса, кекса ҳамда қишки мавсум мисол,
Гар баданда совутишга бўлса талаб,
Ёмон мизож дардга эрур белги, сабаб.
Қизит ани топмоқ бўлсанг илож дабо,
Фалажларнинг даво йўли бергай шифо.

ИССИҚ ЁМОН МИЗОЖ БЕЛГИСИ

Иссиқ бўлса бадан узра, ҳарорат ҳам,
Дори берсанг гар иссиқлик, фойдаси кам.
Истма сезсанг, пешоб бўлур ранги қизил,
Томир уриш тез-тез бўлур ҳам муттасил.
Безовтадур, сувсаб юрар, бедор чунон
Озгай бадан, қолмай мадор, ранг заъфарон.

Жанубий ер ҳам ёш йигит ёз фаслида,
Мавжуд эса ўтгай! сабаблар аслида,
Кўп қизитар, безовталар дардни гоҳо,
Совутилар дори бирла айла даво.
Томоғини мосла анинг қувватига,
Лозим кўрганингча бергил қудратига.

ҲУЛ Ё ҚУРУҚ МИЗОЖЛИ ЁМОН ДАРД БЕЛГИСИ ҲАҚИДА

Ушбу икки ҳасталик дард ичкаридан
Холи бўлмас, икки ишнинг ҳеч биридан.
Мизож қуруқ эса озар касал ҳарчанд,
Ё ҳул бўлса бўшашган заъфарон, дардманд.
Иш тут ўта назокат-ла, айла чора,
Ҳул мизожли дардни қурит, кетса зора.
Хоҳ совуқда бўлсин ва ё хоҳ иссиқда,
Қуруқ мизож дардга даво бор аксида.
Тўғри даво бўлишидан олдин бироқ
Дард сабабин билгил, уни йўқот тезроқ.
Пайдо бўлса қон тўлишдан дардда ригеож,
Қон олмоқдан бошқа ҳеч бир йўқдир илож.
Қон олмоқнинг ҳар турида ўнта шарт бор,
Шарт бўлмаса бу ишларни қилмоқ бекор.
Боққил дардга, дастлаб унинг келишига,
Аниқ билгил қон тўлишдан бўлишига.
Ўсмирликдан ўрта ёшга борган қадар,
Солгил касал одат, қувватига назар.
Мавсумга боқ, кўклам ё куз, билгунг меъёр,
Об-ҳағоси ҳар томондан ўрта диёр.
Ҳам вақтга, иссиқ, ҳуллик мизожга боқ,
Танда фаровонлик узра иложга боқ.

1 Юқорида ўтган, илгари байтларда айтилган сабаблар ҳақида дейилмоқчи.

Қасд айласанг қон олмоқни тўлганидан,
Торт ғалаён бўлган жойнинг яқинидан.
Ё торт қонни қарши аъзо бирисига,
Қон тўлишган жойнинг тўппа-тўғрисиға¹.
Аксар чоғда қон тўлишган ер — жойдан торт,
Дардга шерик бўлган ўша аъзодан торт.
Қориқ қўйсак кўкрак узра гар бир замон,
Тутсин деймиз гўё бор қонни бачадон.
Қон бўшатар зарурати бўлган замон,
Тўлишига айтдим белги, далил, дармон,

ФАЛАҒМУНЛИ ШИШДАН ҚОН ОЛИШ ҲАҚИДА

Меъеридан ошар бўлса агар каймус,
Томирдан қон олдир, дарҳол, дер Жолинус.
Сезса танда шундай қоннинг белгисини,
Бадан узра бўртиб чиққан шиш тусини.
Қондин бўлса дард қон олгил, шундай шарти,
Қон олмагил агар бўлса бошқа дарди.
У қасд этган юмуш бирлан иш тут ҳар он,
У қон олган касалликдан сен ҳам ол қон!
Фалағмунли шишлигини билсанг қачон,
Шундагина фалағмундан олдиргил қон.
Бошнинг ички — ташидаги бўғинидан,
Қон ол дарҳол бўлса унинг йиғинидан.
Икки қулоқ остидаги варам-шишдан,
Ҳам икки кўз оғриқ берган шиш-ташвишдан.

¹ Йиғилиб қолган қонни ўз жойидан олмай, бир сабаб билан бошқа аъзодан олишга тўғри келиб қолса, шунда қон йиғилган жойнинг рўпарасидан олинади, ёки оғриган жойнинг ёнгинасидан ёки сиртидан олинади, ёки бўлмаса қон йиғилган органга томир уланган аъзодан олинади.

Тил шишидан, тиш милкидан ҳам ангина,
Лаклукда бор шишлардан ол қон тезгина.
Қулоқ ости, бодом бездан, томоқ узра,
Қон ол шишса шиллиқ парда, бўлса назла.
Зотилжанбу упка яллиғланганида,
Эмчак, човда гар шиш пайдо бўлганида,
Жигар шишса, ичаклар ҳам ё ошқозон,
Ўтирғич ҳам шишса дарҳол олдирғил қон,
Талоқ узра, ҳам қушмомяк, қовуқ шиши,
Бўлса қон ол, қуш буйракнинг ҳам ташвиши.
Шиш бачадон ё киндакда ё сарамас
Каби эшакемдан ҳам ол қон, ярамас.
Бошу кўзга тошса яра олинур қон,
Қасмоқ олиб, қулоқ яра бўлган замон.
Огиз узра яра тошса ҳамда чечак,
Ўпка яллиғ олса ҳам қон олмоқ керак.
Ичак яра олса, шу ҳол бўлса-чи, чин,
Ичак ичра ўсимталар ўсган сайин,
Танда тошса ушандайин тошма яра,
Ҳўл қўтирдан бўлса ҳам қон олмоқ керак.
Огиз ҳам кўз узра яра тошса чиндан.
Қон ол, худди ўсган каби ён биқиндан.

ТОМИР ТҶЛИШИ ВА ҚОН ОТИЛИБ ЧИҚИШИ ПАЙТЛАРИДА ТОМИРЛАРДАН ҚОН ОЛИШ ҲАҚИДА

Гар бурундан қон келса ҳам, тўлса томир,
Қон олинур бўлса бурунда бавосир.
Тишу милкдан оқар бўлса агарда қон,
Қулоқдан ҳам шунга ўхшаб оқса чандон.
Ўтирғич ҳам бавосирга йўлиққанда,
Ой кўрса ҳам, яра йирингли йиққанда,
Бачадоннинг ёни яра ва бавосир
Бўлса, ҳатто оғиз ҳам, қон олмоқ зарур.

ТУРЛИ КАСАЛЛИКЛАРДАН ҚОН ОЛИШ ҲАҚИДА

Қон кўпидан айланса ҳам оғриси бош,
Тиши оғриб, оғиз бадҳид, тўкилса соч,
Лат еб қолса агар аъзо олдиргил қон,
Бўғин оғриғи ҳам тумов бўлган замон.
Тутқаноқми, сабал, турфа, тута танда,
Ё негадир иштаҳалар йўқ бўлганда.
Қуймич, утирғич ёриғи — ирқуннисо,
Ошқозонда оғриқ агар шишдан пайдо
Бўлганида жигарида чўнг бир оғриқ,
Қон ол, агар пайдо ўлса унда санчиқ.

ҚОН КАСАЛЛИКЛАРИ ДАВОСИ ҲАҚИДА

Қон дардини тuzатмоқ бўлсанг, сунухус¹
Иситмасин йўли сенга анча дуруст.
Қон олингач, енгил тортар сурса сафро,
Совуқликка майл айлагил бўлса ғизо.
Иссиқлик овқатдан асра, тийгил ўзинг,
Қон кўпайтир, таомлардан угир юзинг.
Майлинг ортир совуқмизож хурушларга,
Буриштирар, нордон — чучук, туришларга,

¹ Сунухус — бу юнонча сўз бўлиб, «қўшилган», яъни кетма-кет, узлуксиз маъносида. Ибн Синода иситманинг кўп турлари бор. Бу эса қондан бўладиган иситманинг бир тури («Қонун», IV, 637—638-бетлар). Ибн Сино Сунухус иситмаларининг бошланиш даврини билиш қийин, у махфий бўлади, дейди. («Қонун», VI, 13-бет).

Бўлса қайда бу алам бирла овора,
Қоннинг ғалабаси боби айтар чора.
Моҳир латиф табибдек ўзни шайлагил,
Совутмоқ-ла қуритмоққа майл айлагил.

САФРОЛИ КАСАЛЛИКЛАР ҲАҚИДА

Баъзи дардлар сафродан пайдо, яралар,
Мисли ичак тайғонишидан яралар,
Алахлаш ҳам, бўғилиши бачадоннинг,
Иситмалар, кўп кетиши ичдан қоннинг,
Йўтал ҳамда бош оғриқлар бўлмай қанда,
Тошма шишлар пайдо бўлганда баданда,
Зўр оғриси икки чакка, икки қулоқ,
Қўтир бўлиб кўп қичиса икки қабоқ,
Бўғин узра тошгай яра, кўп сералам,
Шишлар билан оғриқ бўлур ким бечидам.
Бармоқ ёриқ, пўрсиллаган тирноқ аро,
Ясмиқ каби доғ, изи бор чиққай яра.
Сарғиш ўлур ундай касалларнинг тиши,
Қовуқ оғриқ қаттиқ бўлур, бўлмас хуши.
Хушдан кетар, шишлар юзи пўстлоқ олур,
Қон ҳам оқар, сарғиш терн, тошма бўлур.
Тошма изи нозик қора бўлгай ани,
Тўсиқ бўлур кўпроқ жигарнинг қилгани.
Лўнда мисол бачадоннинг пуфак — шиши,
Бейштаҳа, шуса, ичак шилиниши,
Бош айланиш, лаб пўрсиллаш шундан аён,
Оғриш лаклук ё ич суриш белги — нишон.
Яра обдон дубайладек тошиб кетса,
Ўтиргичдан шиши берчдай қаттиқ эрса,
Қичима ё қизамуқ ё намла мисол,
Ё қизариш, яллиғланиш ўпкада ҳол.

САФРОЛИ КАСАЛЛИКЛАРНИ ДАВОЛАШ ҲАҚИДА

Ушбу дарднинг давосига фикринг юрит,
Кун аро бир қўзир безгак мисол иш тут.
Қон олмайин сафрони сур сезган замон,
Совутмоққа иш тут уни урта — миён.
Бу ҳам мазкур қон дард каби қасд истагай,
Мослаб тузат хослаб рутубатга атай.
Сафроли дард шерик эрур ҳароратда,
Дуч келган ҳар касалликдан қонли дардда.
Бундай дардга бўлсанг агар даво истар,
Сафро ғалабаси бобдан чора ахтар.

БАЛҒАМЛИ КАСАЛЛИКЛАР

Ҳар бир дардга боис агар балғам бўлур,
Ҳоли доим бўшашган шиш — варама бўлур.
Фалаж, бўшашганлик каби совуқ мизож,
Бош оғриғи, беҳуш бўлиш айлар ривож.
Қўтир каби ич сурилар шишгай бўйин,
Сўғал мисол «тўнғиз» бўлур¹ ўсган сайин.
Қасмоқланур боши, парншон хотири,
Бўлгай совуқ оғриқ қулоқ борган сари.
Сепкил тошар, песлик ошар, юмшоқ йўтал,
Сакта булар, юзлар фалаж бундай маҳал.
Кам иштаҳа ҳам фил касал, битлаб кетар,
Ўтирғичи безиллаган кўп бохатар.

¹ Матнда «хинзир»-тўнғиз. Бу сўғалга ўхшаган эт, қўлтиқ ва бўйинда пайдо бўлади, кўринишидан оппоқ бўлгани ёки тўнғизларда учрагани учун шундай аталган. Буни «қулғуна» ҳам дейишади. Бу термин билан лимфа безидаги сил касаллик аталган. («Қонун», IV, 655-бет).

Кўз гавҳари нурсиз, қорачуғ кенг чунон,
Қўлтиқ таги бадҳид бўлиб, бурқсир ёмон.
Қорин дарди, офатидан кўп беҳузур,
Ичак ичи тайғоноқли, гижжа қўзур.
Бола кўпроқ ушлаигандай парда ичра,
Тўлғоқ вақти дард тутганда келмай сира.
Буйрак оғриб, итма ошиб ҳоли турлук,
Қора талоқ ҳам жигарда пайдо совуқ.
Киндак бўртиб чиқиши ҳам бунга мисол,
Балғам турлилигидан ҳам дарди усол.
Қораяди жисми ёмон, оғрир бўғин,
Кукаради ҳатто охир ранги сулғун.
Сариқ сув касаллик пайдо бундай маҳал,
Зиққий, лаҳмий, таблий билан бўлса касал¹.

БАЛҒАМЛИ ДАРДНИ ДАВОЛАШ ҲАҚИДА

Бундай дардга ахтарганда даво, илож,
Даволансин аввал ҳўл ва совуқ мизож.
Билмак эсанг даволамоқ, шундай касал,
Балғам ғалабаси аломати мисол.
Фасодни сур зикр этганим имкон била,
Балғам сурурсан шунда сен дармон била.
Ундай баданга гар ичирсангдур раво,
Тан қиздирар дору шояд бўлгай даво.
Жисмин қизит ҳамда қурит, хуллас калом,
Майли анинг бўлсин қиздиргувчи таом.

¹ Бу сариқсув касаллиги. Истисқонинг турлари: қоринда сув йиғилса, зиққий бўлади: гўштда сув йиғилиши — лаҳмий, учинчи тури «ноғарасимон» билан оғриган касал қорни худди пуфланган мешга ўхшаб шишиб кетади. (Ибн Сино, «Қонун», 1. 435; ³/₂. 78—86-бетлар).

Шундай қилиб ич ё сиртдан бўлсин илож,
Қиздирувчи дори била топгай ривож.
Сассиқ дору ичир мисли шол кишига,
Нажотижни ичгандек қил юришига.

САВДОИИ КАСАЛЛИКЛАР ҲАҚИДА

Бадан узра қора ўтдан ким нотавон
Бўлса йўсин ҳам турлари шу ҳар қачон.
Тошгай сўгал, ё кун аро безгак тутар,
Ё тутқаноқ ё бавосир дарди қўзар.
Бурун учида «қирқ оёқ» дарди ошур,
Сўгал чиқиб, ҳолдан тойиб, тан тиришур.
Гоҳ ичбуруғ, баҳақ, саратон йўлиқар,
Сепкил тошар, бош оғригай, уйқу қочар.
Шиш қаттиғи, ёҳуд махов шундай бўлур,
Овқат еса сасир, қоринда бузилур.
Еллар чиқар, доим қуруқ йўтал тутар,
Берчлик, дағалликлар талоқ узра ўтар.
Бошда меланҳўлия дард бор ул замон,
Пайдо бўлур пешоб йўли узра тўғон.
Қуланч дарди, «тулки» дарди — тутар ҳануз,
Қутирган ит қопгач савдо беради юз.
Қувабо ҳам пайдо, ивир ичида сут,
Ундай дардда жигар узра совуқлик бут.
«Ит иштаҳаси» касали қўзир гўё,
Шундай кезде ўтирғичда ёриқ пайдо.
Буйрак, қовуққа тош келиб тургай қўзиб,
Дамлик сабаб қовуқ усти оғрир мижиб,
Қорин, икки биқин оғриб хўб дам булур,
Бошу икки қулоқ аро дам зам булур.
Шундай маҳал икки оёқ ниқриз бўлар,
Икки қовоқнинг ичида ҳосил шатар.

САВДОИИ КАСАЛЛИКЛАР ДАВОСИ ҲАҚИДА

Бу хил дардлар топсин десанг агар шифо,
Махов дарди доруси-ла айла даво.
Шунда ахтар давосини, бергай жавоб,
Савдо ғолиб келганидан сўзлаган боб.
Зикр этганим дору бирла бир чора қил,
Девпечак ё басбойиш дер, дард, пора қил.
Қизитиш ҳам ҳўллашга ўт дардга қарши,
Шундай қилсанг дард тузалур, бўлар яхши.

АМАЛИЕТНИНГ ИККИНЧИ ҚИСМИ ҚУЛ БИЛАН БАЖАРИЛАДИГАН ЧОРАЛАР БУ ЧОРАЛАР УЧ ҚИСМДАН ИБОРАТ

Бушаб мен фойдали тартиб баёнидан,
Қул амалдан сўз бошлайин бу онидан.
Амал бири қул теккуси томир узра,
Иуғон ҳам ингичка бўлганлари ичра.
Иккинчида эт-баданга керак тегиш,
Учинчида суяк бирла битар ҳар иш.

УЧ ҚИСМНИНГ БИРИНЧИСИ ТОМИРЛАР УСТИДАГИ АМАЛЛАР ВА ТОМИРДАН ҚОН ОЛИШНИНГ ФОЙДАЛАРИ ҲАҚИДА

Томирлар бор ёриб ундан олинур қон,¹
Баъзан тортиб танобини олгунг осон.
Бош-кўкракда шишлар каби ҳар бир оғриқ
Бўлса ақхалдан қон олмоқдир йўл-йўриқ.
Бош оғриғи ҳаддан ошса, бурундан қон

Келса секин қийфолдан қон олгин шу он.
Кукрак, упка аро оғриқ давоси чун,
Босилиқдан қон олмоқлиқ булар мумкин.
Жигар, талоқ касал булса ҳоли ёмон.
Икки томир — мозиёндан олинур қон.
Босалиқни тополмасанг қон олишда,
Тирсак «ипи»¹ томиридан ол, бу ишда
Қон олинур доим мия оғриғида,
Чакка узра томирдан зарур чоғида.
Бошда эски яра булса ё шақиқа,
Қулоқ орти томиридан шу дақиқа
Қон ол, кўзлар бурчаги, қўш томиридан,
Иккала кўз оғриси гар ҳар биридан.
Ёфух узра булса яра, бош сатҳида
Бўлган шишда ёфухдан ол алоҳида.
Ҳар хил оғриқ, айниқса дард махов чунон
Булса бўйин томиридан олинур, қон.
Кўз иложда, кўп бошоғриқ юз-бош яра
Булса ол қон пешонадин томир аро.
Гар бош оғриқдир кетма-кет, тинади кўз,
Бош ортида бор томирдан қон олгин тез.
Яноқ узра юзда яра тошса қачон
Бурун учи томиридан олинар қон.
Тил остида шиш улса оғриси томоқ,
Тил таги томирга қасд қил, қон ол, ҳарчоқ.
Киндик ости, ички аъзо булса касал,
Тизза томиридан қон олмоқ ҳам афзал.
Икки сон гар бундай дардга чалинганда.
Софин-поча томирдан қон олгил шунда.
Насо томирдан олгил гар ирқуннисо,
Панжада дард булса томиридан ол қон.

¹ Томирнинг урмайдиган хилидан — венадан қон оли-
нишини айтмоқчи, томир урадиган қонни тортиб, кесиб
олинади.

АРТЕРИЯЛАР ИШИ ҲАҚИДА

Бош оғриги, кўзга илашган ҳар бир дард,
Касалликда артерия кесилур карт.
Гар қўрқилса кўзга сувнинг тушишидан,
Ёки бу дард шиддатининг ошишидан
Бирор ишининг пайдоси гар очилгандан,
Артерия ҳам теградан оқмасдан қон --
Бўлса-чи, ёр ёки кесгил ва ё сугур,
Ё истасанг қон ол, барин кесмоқ буюр.
Қонни тўхтат атрофини боғлаш билан,
Қон оқишдан асраш учун доғлаш билан.
Мисли жароҳатдек тузат, бергил даво,
То кўрдингки соҳиб мараз топди шифо.

ҚУЛ АМАЛИНИНГ ИККИНЧИ ҚИСМИ ЭТ ҲАҚИДА. БИРИНЧИ ГАЛДА ТИЛИШ ҲАҚИДА

Эт амали тилиш билан, кесиш билан,
Ҳамда доғлаш, ёриб дардни тўсиш билан.
Баъзи тилиш қон юргизар, аҳён бу тур
Тилишдан сўнг қортиқ билан қон сўрилур.
Қонлар оқар яра этдан тоза томон.
Шунда тошоа этда яра, чиқиқ ёмон.
Қонлар баъзан бошқа ерга олинад¹,
Кучиролсак тилмай қортиқ солинад.
Баъзан қортиқ бўшлиғича ёпишилур,
Баъзан куйган пахта бирла қўйса бўлур.
Ишлатамиз бунни бод — ел қувлаш учун,
Қизитиб аъзо тузатиб товлаш учун.

¹ Бу билан Ибн Сино бир аъзодан қон олиб, бошқа-
сига қуйишни айтмоқчи.

ЭТНИ КЕСИШ БИЛАН БУЛАДИГАН АМАЛИЕТ ҲАҚИДА

Ҳар кесилур этни билгил чун масомир,
Сугал каби қовоқда бўлган шатойир.
Чакка аъзода сассиқ эт ниҳояси,
Заҳарланган эт ё бурун чилпояси.
Бадан узра ўсиб чиқса ортиқ бармоқ,
Туташ эт кўз аро бўлса мисли қобоқ.
Узум уруғдек бир яра туртиб чиқар,
Пешоб йўли тўсилганда санчиб чақар.
Бўлса бирор бир ярадин бузилган эт,
Ё бузилган яра аро эзилган эт.
Кесилгуси ортиқча эт шу чоқларда,
Хоҳки тилда бўлсин, хоҳки қулоқларда.
Бузилган эт ажратишда билгил ҳаргиз,
Найза учи, тиг ҳам шиша устида кес.
Эркак кўкси аёл мисол чўзилса зўр,
Ё оёқлар узра томирлар кенгаюр,
Кесилгуси барча бавосир турлари,
Сасиған эт, бўлса агар шиш пардали.
Яра устида гар ёғлар ҳам қораяр,
Ё чириган бўлса ҳамки эт, яралар.
Лаклук чўзилса ҳам анга кесмоқни эт,
Милкинг аро гоҳи ўсиб чиққанда эт,
Ришта била оғриси ҳам шу иш зарур,
Беркилса ҳам қулоқ йўли эт кесилур.
Кўз устида ҳар ортиқча эту яра,
Ё ичида кўрганларинг юпқа парда.
Барча яра-чақа бўлсин қабоқ ичра,
Ҳам ҳунаса, киндак дабба, олат узра,
Гар қорайса олатдаги парда-тери,
Ё тўсилса орқа тешик нардан бери,
Сен кесар жойнинг барчаси серманфаат,
Булар четдан бўлса агар бергай сиҳат.

Ҳар ёрилган жой иложи тикса утар,
Гар шилинган бўлса яра аста битар.

ЭТНИ ДОҒЛАШ АМАЛИ ҲАҚИДА

Бўлса агар танлар аро доғлаш қачон,
Тўхташ учун ҳаракатли томирдан қон.
Кесган катта томирдан қон оқса чексиз,
Дори бирла тўхтамаса, табиб ожиз.
Қолса нам тан қуритмоқчун чоғланади,
Буш этларни қаттиқлашга доғланади.
Совиган тан бўлса доғлаш иситади,
Доғлаш билан нам тан аслга қайтади.

ҚЎЛ АМАЛЛАРИДАН ЭТНИ ЁРИШ ҲАҚИДА

Ёриш учун қилган барча иш шу бўлур:
Танадаги хилт чиқармоқ учун зарур.
Йиғилган ҳам сасиб қолган қонни тезроқ
Чиқаришга шишдан йирингларни ул чоқ.
Икки кўзда бўлган ёшни ё барада,
Рутубат ҳам тугун ёриш бу борада.
Ҳар бир ичдан олинган тош, ўсимталар,
Артерия, безлар каби қисм, танлар,
«Сарик сув дарди» да жорий бу ҳар қачон,
Сув ва этлик «фил суяги» бўлган замон.

ҚЎЛ АМАЛИНИНГ УЧИНЧИ ҚИСМИ СУЯКЛАР ҲАҚИДА ЭНГ БИРИНЧИСИ СУЯКНИ ЎЗ ЎРНИГА ҚУЙИШ ҲАҚИДА

Бундай ишлар суяк синиш ё чиққанда,
Ҳодис бўлса, сенинг ишинг эрур танда,
Ҳар бир синиқнинг иложи ҳамда даво

Ўз жойига солиш билан келур бажо.
Барча синиқ парсаларни аслига мос
Этиб қўйиш, бурчинг тешганин арралаш,
Лозим, маҳорат-ла тартиб сақлаш керак,
Ҳам сиқмайин, буш қўй, майин боғлаш керак.
Ўртароқдан бошланади бойлоқ ўраш,
Аста-секин маҳкамланур латта бураш.
Бойлоқ устидан бойланур синган жойи,
Тахтакачга тортилади ҳар жой майиб.
Таомини енгил-елпи айла аввал,
Қуюқ қил гар семирмоғи лозим касал,
Эҳтиёт қил, асра уни иссиқ шишдан,
Оқибатда бўладиган қон оқишдан.
Шиш олдин ол, қил илож, ўзни шайлагил,
Совуқликлар бирла уни ман айлагил.
Ўргат уни то битгунча жим ётмоққа,
Мажбур айла узоқ муддат сабр этмакка.

СУЯК ЧИҚИШИНИ ДАВОЛАШ ҲАҚИДА

Ўз ерига тушганича синган суюк
Аста-секин тартиб уни солиш керак.
Ўз ерига қайтарилгач, боғлагайсен,
Қанча муддат қолмоғини чоғлагайсен.
Буриштирар дори бериб, қилиб тоқат,
Едирасан беморингга нордон овқат.
Токи касал шишдан омон ўтгунгача,
Қон йиғилиб қолиш хавфи кетгунгача.
Тузатмакка керак бўлар кам деганда,
Баъзан бир ой, баъзида ун кун ўтганда.
Бўлди тамом баён этган барча амал,
Тугатурман энди сўзимдур мукаммал.

РАСМЛАР ИЗОҶИ

Муқовада — Абу Али ибн Сино бемор олдида. Рассом Р. Орифжонов.

Фронтисписда — Абу Али ибн Сино портрети. Рассом А. Бакиров.

Абу Али ибн Сино шогирдлар даврасида. XVII аср миниатюраси.

ЎзССР Фанлар академияси Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган Ибн Сино асарлари қўлёзма нусхаларидан. «Табобатда уржуза» асари. Инв. № 3008 (VI. 1310) 1892—1893-йилларда кўчирилган.

Абу Али ибн Сино лабораторияда. Рассом Р. Орифжонов.

ЎзССР Фанлар академияси Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган Ибн Сино асарлари қўлёзма нусхаларидан «Тиб қонунлари» асари қўлёзмаси. Инв. № 3316., 1602 йил кўчирилган нусха.

Абу Али ибн Синонинг Ҳамадон шаҳрида (Эрон) қурилган янги мақбараси.

Бухоро шаҳридаги Абу Али ибн Сино номидаги халқ кутубхонаси қаршисида алломага қўйилган ҳайкал.

ЛУҒАТ

- абҳур — катта артерия томири.
акҳал — тирсак буғимининг олд сатҳида ташқи ва ички тери ости веналарими бириктирувчи қон томири.
араз — симптом; касалликнинг сиртқи кўриниши, аломати.
барада — луғавий маъноси дўл. Қовоқ ичида қуйилиб қолган рутубат. Дулга ўхшашлиги учун шундай номланган.
басбойж — чилпоя, «Қонун»га кўра (2,146 б.) қора ва қизғиш ранг, таъми қалампирмунчоқни эслатадиган доривор ўт.
басорат — билиш; бирор ишни яхши билиш, кўриш.
баттол — бекорчи, ёмон хулқ.
баъдаз — сунг, кейин.
биҳор — буғланиш.
босолиқ — тери ости вена қон томири.
боқий — қолган.
боҳақ — баданга тошадиган сепкилга ўхшаш оқлик.
буҳрон — касалнинг кризисли ҳолати.
варам — шиш.
газак — қўшимча емиш; закуска.
дабур — ғарб шамоли.
дарднинг пояси — дарднинг охири, тугаши, соғайиш.
дубайла — совуқ моддадан таркиб топган думалоқ шиш. Дубайла тери рангида бўлади, оғриғи ҳам сезилмайди.
ёвуқ — яқин.
ёфух — бош тепаси, лиқилдоқ.
жимо — жинсий алоқа.
Жолинус — қадимги юнон табиби Галеннинг арабча айтилиши.
занжи — қора танли; африкалик.
зотилжанб — плеврит. Ўпка пардаларининг шамоллаши.
зоҳир бўлмоқ — аён бўлмоқ, кўринмоқ.
ирқуннисо — ўтиргич (нерви).

истисқо — водянка, сариқ сув касали.
 каймус — меъда ва ичакларда овқатнинг фермент-
 лар билан аралашуши натижасида ҳосил бўла-
 диган ва ҳазм қилдирувчи модда.
 кофур — камфара, медицина ва техникада қўлла-
 ниладиган ҳидли елимсимон модда.
 кундур — ладан. Жануб мамлакатларда усувчи
 ўсимлик тури.
 лайлу наҳор — туну-кун.
 мавт — ўлим.
 мараз — дард, касал.
 масомир — этда пайдо бўлувчи мих қалпоқчаларига
 ўхшаш оқ тугунчалар.
 маъжун — мурақаб дорининг номи.
 мисвок — тиш чўткаси.
 мозиён — билак букиладиган жой ва қўлтиқ юқори-
 сидаги иккита вена қон томирининг номи.
 мурр — аччиқ.
 мусофир — саёҳатчи.
 нажм — юлдуз.
 најосат — кир-чир.
 најотиж — балғамни суриш учун ишлатиладиган
 мураккаб дори.
 назла — шамоллаш.
 намла — иситма билан баданга тошадиган ярача-
 лар.
 нашъу намо — ўсиш.
 ниқриз — подагра, оёқ ва қўл бўғинларининг зир-
 қираб оғриши.
 наҳс — бахтсизлик.
 обзан — сув билан уриб чўмилтириш, душ.
 омухта — аралаш.
 ос — мирт, кўркам гулли доим кўкариб турувчи
 ўсимлик.
 пешоб — сийдик.
 райҳоний — майнинг бир тури.
 риёзат — бадан тарбия.
 рутубат — намлик, юмшоқлик.
 сабал — кўз ички томирининг шишидан пайдо бў-
 ладиган юпқа ва нозик парда.
 сабо — шарқ шамоли.
 самум — иссиқ шамол.
 саратон — рак касали.
 сақлаб — славян.

синанжабин — узум сиркаси ва асал билан ясаладиган ичимлик.
 софин — киши почасидаги қон томир.
 соҳиб карам — эзгулик эгаси.
 суъуд — бахтли.
 сухта — куйдирилган.
 таш — ташқари.
 терс — тесқари.
 тирсак ипи — қифол томирининг тирсак бўғини яқинида учга бўлинган томирчаларидан бири.
 тиш — ташқари
 тулки дарди — кичрик тукилиш касали.
 турмусдек — майда, зигирдек маъносиди.
 турфа — кўзнинг лат еган ерида қон йиғилиши.
 тута — тут мевасига ўхшаш ўсма яра
 унсур — элемент, тўрт унсур — ер, сув, ҳаво, олов.
 устуқус — унсур ёки баданнинг дастлабки таркибий қисмининг асоси.
 утруж — лимон.
 хардал — горчица.
 хилт — мизож, сок.
 хўб — яхши.
 чов — ичак.
 чўнг — кўп, жуда.
 шатар — қовоқ ағдарилиш касаллиги,
 шатойир — шатарнинг кўплиги
 шақиқа — бош оғриғи, мигрень.
 шитоб — тезлик, зудлик.
 шиҳоб — метеор.
 шуса — яллиғланиш. Зотилжанбнинг турларидан бири.
 яман кўкати — оч қизилранг, барглари ўрикникига ўхшаган кўкат.
 қабзият — меъданинг зарарли овқат билан бузилиши
 қирқ оёқ дарди — бурун катаклари дарди. Бу дард-ни «чилпоя» деб ҳам юритишади.
 қифол — қўлнинг елка қисм ташқи тарафи тери остида жойлашган вена қон томири.
 қорик қўймоқ — банка қўймоқ.
 қувабо — қасмоқ, темирўтки.
 қуланж — колит, йўғон ичакнинг яллиғланиши.
 ғизо — овқат, озуқ.
 ҳаким — табиб

МУНДАРИЖА

НАЗМЛАРДА УГИТЛАР — А. Ирисов	3
ИБН СИНО ТАРЖИМАИ ҲОЛИ — арабчадан А. Ирисов таржимаси	11
ИБН СИНО ШЕЪРЛАРИ: ғазаллар, қитъалар, рубойлар — Ш. Шомухамедов тар- жимаси	21
ТИББИЙ ДОСТОН — А. Ирисов таржимаси	56

34Ўз
И13

Ибн Сино Абу Али.

Таржимаи ҳоли. Шеърлар.

Тиббий достон (Уржуза). Суз боши А. Ирисовни-
ки: Редкол.: Жабборов Ж. Ж. ва (бошқ.)— Т.: Ўз-
бекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти,
1981.—128 б., 7 қўшимча в.— (Шарқ классикла-
ри меросидан.)

Сарл. устида: ЎзССР ФА Ҳ. С. Сулаймонов но-
мидаги қўлғизмалар ин-ти.

Ибн Сино Абу Али. Биография. Стихи. Поэма
о медицине (Уржуза).

84Ўз 1+5

На узбекском языке

АБУ АЛИ ИБН СИНО

Стихи

и

Поэма о медицине

(Уржуза)

Издательство ЦК КП Узбекистана
Ташкент — 1981

Тех. редактор Г. Ломиворотова
Корректор М. Талипова

Теришга берилди 19.05.80. Босишга рухсат этилди
19.01.81 Формати 70×90¹/₃₂. Қоғоз № 2. Гарнитура
«Новая газетная». Юқори босма. Шартли босма листи
4,68+7 вкл. Нашриёт ҳисоб листи 5,16. Тиражи 150000.
Заказ № 3340. Баҳоси: силлиқ ялтироқ қоғозда босил-
гани 75 тийин. 1-қоғозда босилгани 65 тийин.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг
Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси
Тошкент, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

65 т.